

**XVIII. - XX. YÜZYILLARDA DOĞU ve GÜNEYDOĞU  
ANADOLU'DA ARAPÇA ÖĞRETİMİ****Yrd. Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ<sup>1</sup>****ABSTRACT**

**Arabic teaching in Madrasas (Muslim theological Schools) of Eastern and Southeastern Proviunces of Anatolia During XVIII. - XX th Centuries**

In this article I have examined the education and instruction methode of the Eastern and Southeastern Anatolian Madrasas in XVIII. -XX th Centuries. I have also reviewed the each book (Grammer, Rethoric, Logic, Eloquence, Tradition, Commentary, etc.) taught ih these madrasas.

Hamd, "*İnsana bilmediği şeyleri öğretti*"<sup>2</sup> buyuran âlemlerin rabbine mahsustur. "*İlim öğrenmek her müslüman üzerine farzdır.*"<sup>3</sup> diyen efendimiz Hz. Muhammed'e, hidâyet rehberleri olan âlma ve ashabının hepsine salât ve selam olsun.

Bu makalede, XVIII. yy. ile XX.yy. arasındaki tarihlerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Arapça öğretim ve eğitim durumu hakkında araştırma yapılmıştır.

Bu konu, aşağıdaki başlıklar altında incelenecektir:

**I. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da medreseler ve eğitim- öğretimin yapıldığı diğer mekânlar.**

**II. Medreselerde okutulan ilimler ve ders kitapları.**

1- Sarf veya Tasrîf ilmi. 2- Nahiv ilmi. 3- Mantık ilmi.

---

1 M. Üniv. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belağatı Öğretim Üyesi.

2 *Alak suresi*, 96/5.

3 *İbn Mâce*, Mukaddime, 19.

- |                  |                        |                  |
|------------------|------------------------|------------------|
| 4- Vazı' ilmi.   | 5- Münâzara ilmi.      | 6- Belağat ilmi. |
| 7- Akaid ilmi.   | 8- Uşûlü'l-fıkıh ilmi. | 9- Fıkıh ilmi.   |
| 10- Tefsîr ilmi. | 11- Tefsîr usûlü ilmi. |                  |
| 12- Hadis ilmi.  | 13- Hadis usûlü ilmi.  |                  |
| 14- Lugat ilmi.  | 15- Farsça.            |                  |

### III. Eğitim ve Öğretim.

- 1- Öğretime başlama yaşı.
- 2- Öğrencilerin yeme- içme ve barınmaları.
- 3 - Öğretim harçları.
- 4- Eğitim ve öğretim metodu (şekli).
- 5- Sınıf düzeni.
- 6- İmtihanlar.
- 7- İcazet.
8. Tatiller.

### IV. Sonuç ve Değerlendirme.

#### I. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da medreseler ve eğitim- öğretimin yapıldığı diğer mekânlar:

Medrese kelimesi, Arapçada "d-r-s" kökünden türetilmiş yer ismidir. Eğitim ve öğretim yeri anlamına gelmektedir.<sup>4</sup> Şunu öncelikle belirtmek gerekir ki, dinî ilimlerin öğretiminde çok önemli bir fonksiyon icrâ eden medreseler, her yerleşim yerinde değil, sadece bazı şehir, kasaba ve köylerde bulunurdu. Mesela: Erzurum, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Bingöl, Elazığ, Batman, Muş, Van, Bitlis, Şırnak, Hakkarî, Ağrı şehirleri ve bu şehirlere bağlı bazı kasaba ve köylerde medreseler bulunurdu.

Mesela Mardin ili Kızıltepe ilçesinde "Harzem Medresesi" (608/1211-12)<sup>4</sup> Mardin'de "Sultan İsa Medresesi" (787/1385-86), "Sitti Râviye Hatun Medresesi", "Hüsâmiyye Medresesi", "Muzafferiyye Medresesi", "Zinciriyye Medresesi", "Kasım Paşa Medresesi", "Hacı Ma'rif Medresesi"<sup>5</sup> Ayrıca Mardin'de "Altunboğa Medresesi"<sup>6</sup> "Melik Mansur Medresesi", "Savur Kapu Medresesi"<sup>7</sup> "Şehidiyye Medresesi"<sup>8</sup> "Pulad Bey Medresesi"<sup>9</sup> "Şah Sultan Hatun Medresesi"<sup>10</sup> Erzurum'da "Çifte Minare Medresesi", "Hatuniyye Medresesi", "Yâkutiyye Medresesi"<sup>11</sup> Diyarbakır'da "Mesudiyye Medresesi",

4 Bkz: Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara, 1969, 1/22-23.

5 Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, s. 114-119; Baltacı, Cahit, *XV- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1975, s. 574, 582.

6 Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul, 1971, s. 88.

7 Ara Altun, *a.g.e.*, s. 103.

8 Göyünç, Nejat, *a.g.e.*, s. 114-116; Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 577-578.

9 Göyünç, Nejat, *a.g.e.*, s. 119; Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 575-576.

10 Göyünç, Nejat, *a.g.e.*, s. 118; Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 577.

11 Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 35-36; Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 568; Akyüz, Yahya, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, (8. Baskı) İstanbul, 2001, s. 104-108.

“Hüsrev Paşa Medresesi”<sup>12</sup> gibi. Bu medreselerin mülkiyeti de, ya şahıslara veya özel vakıflara ait idi.

Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki hocalar, muhtelif mekanlarda (Arapça ve dinî) dersleri okuturlardı. Mesela bazı hocalar, kendi evlerinde, bazıları zenginlerin saraylarında, bazıları, camilerde, bazıları da medreselerde ders verirdi. Ancak şunu özellikle belirtmek gerekir ki camiler öğretim için birer Üniversite gibiydi. Bu yüzden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki camiler, günümüzdeki okulların ve Üniversitelerin yerini tutuyordu. Ve camiler, Kur'ân-ı kerîm, nahiv, sarf, hadis, fıkıh, tefsîr, kelam ve diğer Arapça ilimleri öğretme mekanı olma özelliğini sürdürmeyi asırlarca devam ettirmiştir.<sup>13</sup> Bu medreselerde, Arapça ve diğer dinî ilimlerde öğrenim gören öğrencilerin sayısı, medreselerin genişliğine ve maddî imkanlarına göre değişiyordu. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu sayı 5 ile 20 - yerine göre biraz daha fazla - arasında değişirdi.<sup>14</sup>

## II. Medreselerde okutulan ilimler ve ders kitapları.

### 1- Sarf veya Tasrîf ilmi:

Sarf ilmi, Arapça kelimelerin şekillerinde meydana gelen ilâl, idgam, iştikâk gibi değişikliklerden bahseden bir ilimdir.<sup>15</sup> Bu ilim, öğrenciye, aşağıda zikredilen sarf kitapları okutularak öğretiliyordu:

#### a- (الأُمَّلَة) Emsile: Her ne kadar bu kitabı Ali b. Ebî Tâlib'in (ö.40/661)

yazdığı ileri sürülürse de aslında onun müellifi belli değildir. Ancak şunu hemen ifâde edelim ki, söz konusu kitap, metin itibariyle kısa ve muhtevâ itibariyle çok faydalı bir kitaptır. İçerisinde mâzî, muzârî, emir, nehiy, ism-i fâil, ism-i mef'ûl v.s. muhtelif misallerin çekimi mevcuttur. Öğrenci, bu kitaptan fiillerin ve diğer türemiş kelimelerin çekimini öğrenir ve onları ezberler. Mezkûr kitabın çok sayıda Arapça ve Türkçe şerhleri vardır. Mesela; Lâlî Ahmed Efendînin (öl. 971/ 1567) “*Emsile şerhi*”; Eskici-zâde Ali Medhi Efendi (öl.1234/1819) “*Emsile şerhi*”; Dâvûd el-Karsî'nin (öl.1160/1747),

12 Turan, Osman, a.g.e., s. 225; Baltacı, Cahit, a.g.e., s.254-255, 303-304.

13 Bkz: Çelebi, Ahmet, *İslamda Eğitim- Öğretim Tarihi*, (trc. Yardım, Ali), s. 71-80; Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları- İcazetnâmeler - İslahat Hareketleri*, İstanbul, 1983, s. 24-25; Ağırman, Mustafa, *Hz. Muhammed (s..a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul, 1997, s. 135-141; Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 340-345; Akyüz, Yahya, a.g.e., s. 98.

14 Baltacı, Cahit, a.g.e., s. 32-33; Kazıcı, Ziya, a.g.e., s. 397.

15 Tanım için bkz: Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 122; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1069; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, 9/189-191; et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhati'l-fünûn*, 1/2124; 3/46; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/ 127-128; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 562; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâti'l-'arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, s. 105, 256; Altuncî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, 1/256.

“*Emsile şerhi*”; Akşehirli-zâde Ali Haydar Beğ'in (öl.1333/1915) “*Emsile şerhi*” bunlardan bazılarıdır. “*Emsile*”, defalarca basılmıştır.<sup>16</sup>

b- (عَزِي فِي التَّصْرِيفِ) ‘*İzzî fi't-tasrîf*: İzzettin Ebu'l-Fazl İbrahim b. Abdülvehhab b. İbrahim b. Abdülvehhab b. İmâdeddîn b. İbrahim ez-Zencânî'nin (öl. 655/1257) telif ettiği bu kitap, faydalı, kısa ve öz bir sarf kitabıdır. Kitap, sırasıyla; “tasrîfi”, geçişli, geçişsiz fiillerin tarifini, mâzî, müzârî, emir, olumsuz müzârî, müzârî meczûm, müzârî mansub, ism-i fâil, ism-i mef'ûl kiplerinin yapılaşını; “eksâm-ı seb'a= yedi çeşit fiili, yâni sâlim, muza'af, misal, ecvef, nâkıs, leffif (leffü'l-makrûn ve leffü'l-mefrûk), mehmûz fiillerin; muhtelif masdar-ların, ism-i zaman ve ism-i mekanın yapılaşını konusu içine almaktadır. Bu kitap, âlimler ve talebeler arasında yaygın bir kullanışa sahiptir. Şarkta Arapça tahsilini gören her öğrenci, bu kitabı ezberler. “*İzzî*” kitabının çok sayıda şerhi vardır. Bu şerhlerin bir kısmı basılmıştır, bir kısmı da yazma halinde bulunmaktadır. Bu eser, defalarca basılmıştır.<sup>17</sup>

c- (كِتَابُ بِنَاءِ الْأَفْعَالِ) *Kitâbu Binâi'l-ef'âl*: Kısaca “*Binâ*” adıyla meşhur olan bu kitabın müellifi belli değildir. Metni çok kısa olmakla birlikte, meşhur bir kitaptır. Hocalar, onu Arapça öğrenimi açısından tercih edip asırlardan beri öğrencilere okutmaktadırlar. Bu kitabın çok sayıda şerhi mevcuttur. Bu şerhlerden bazıları şunlardır: Ahmed b. Muhammed b. Abdulaziz el-Endelüsî'nin (öl.1038/1628) şerhi. Şârih, bu kitabı şerhederken, metni parantez içinde vermiş ve gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Müellif, şerhine “*Mânihu'l-ğınâ min Kitâbi'l-binâ*” ismini vermiş olup h. 1038 yılı Şevvâl ayında bu şerhin te'lifini bitirmiştir. Binâ kitabı, aşağıdaki konuları ihtivâ etmektedir: 35 tasrîf (çekim) babını ve aksâm-ı seb'a. Bu kitap, “*Sarf mecmu'âsı*” içinde; Bulak'ta (1244 h.), İstanbul'da (1316 h.) ve diğer İslam şehirlerinde defalarca basılmıştır.<sup>18</sup>

16 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, “*Sarf mecmûası*” ile birlikte 1960 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 20 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Kesfû'z-zünûn*, 2/1078; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/217, 242, 309; 2/52; Arslan, Ahmed Turan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 147-150; Akpınar, Cemil, “*Dâvûd-î Karsî*”, DİA, (İstanbul, 1995), 9/ 31; Durmuş, İsmail, “*Emsile*” DİA, (İstanbul, 1995), 11/ 166-167; Brockelmann, GAL, 2/442.

17 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, 1960 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 52 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: es-Süyûfî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/122; es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/119-121; Taşkoprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/136; a.mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 129, 553; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 524; Çelebi, Kâtib, *Kesfû'z-zünûn*, 1/412, 2/1138-1140; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/12; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/43; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/254; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arabe*, 1/977; Brockelmann, *Supplement*, 1/497-498; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/179; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/57.

18 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, 1960 m. yılında İstanbul'da basılmış olup 25 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/255; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 1/157; Bursalı, Mehmet

d- (كِتَابُ الْمَقْصُودِ فِي التَّصْرِيفِ) **Kitâbu'l-Maksûd fi't-tasrîf:**

Kısaca “*Maksûd*” adıyla meşhur olan bu kitabın müellifi hakkında ihtilaf vardır. Bazılarına göre müellifi, büyük imam Ebû Hanife Nu‘mân b. Sâbit (öl.150/767), bazılarına göre başkasıdır. Birgivî künyesi ile şöhret bulan büyük âlim Muhammed b. Pîr Ali, “*Îm‘ânu'l-enzâr*” ismindeki “*Maksûd*” şerhinde bu kitabın müellifinin kesin olarak Ebu Hanife olduğunu belirtmiştir. Bu kitap, sarf bablarını tanımlar ve bu babların vezinlerini gösterir. Âlimlerce tercih edilerek talebelere okutulan bu kitap, çok yaygın ve önemli bir eserdir. Çok sayıda şerh ve haşiyesi vardır. Çok sayıda baskısı mevcut olmakla birlikte, bir baskısı da Bulak'ta (1244 h.) yapılmıştır.<sup>19</sup>

e- (مَرَاةُ الْأَرْوَاحِ) **Merâhu'l-ervâh:** Müellifi, Ahmed b. Ali b.

Meşud'dür (öl.700/1330). Metni sarf ilminin bir özeti halinde olup eser faydalı ve ilim ehli arasında yaygın bir kitaptır. Çok sayıda şerh ve haşiyesi vardır. “*Sarf mecmu'âsı*” ile birlikte; Bulak'ta (1244 h.), İstanbul'da (1316 h.) ve diğer İslam şehirlerinde defalarca basılmıştır.<sup>20</sup>

f- (شَرْحُ التَّصْرِيفِ الْعِزِّيِّ) **Şerh et-Tasrîfi'l-‘İzzî:** Bu eser de

et-Teftâzâniye aittir. Doğu ve Güneydoğu Medreselerinde, öğrenciler, bir süre öğrenime devam edip bir kaç kısa nahiv kitabını okuduktan sonra hocaları Sa‘deddîn Mes‘ûd b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzâni'nin (öl.793/1390) “*el-‘İzzî*” ye yazdığı bu şerhini onlara okuturlar. Şârih, bu şerhinde “*el-‘İzzî*” ye kıymetli ve faydalı bilgiler ilâve etmiştir. O, bu kitabını, h. 737 de te'lif etmiştir. Pek çok baskısı yapılmış olan bu şerhin çok sayıda şerhi ve hâşiyesi mevcuttur. Bunlardan bir kısmı basılmış, bir kısmı da yazma halinde bulunur.<sup>21</sup>

Tâhir, *a.g.e.*, 1/316; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1565, 1998; Brockelmann, *Supplement*, 2/632, 657; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 2/119; Çakır, Mehmet, “Binâü'l-ef‘âl”, *DİA*, (İstanbul, 1992), 6/179.

19 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, “Sarf mecmûası” içinde 1960 m. yılında İstanbul'da basılmış olup 32 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 215; a.mlf. *Miftâhu'l-'ulûm*, 1/136; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 230, 524; Çelebi, Kâtib, *Kefî'uz-zünûn*, 2/1806-1807; Birgivî, *Îm‘ânü'l-enzâr*, s. 151; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu‘cemü'l-matbû‘âti'l-arabiyye ve'l-mu‘arreb*, 1/304; Brockelmann, *Supplement*, 1/287, 2/632, 657, 953; Karaarslan, Nasûhî Ünal, *L'enseignement, En Langue Arabe Cher Les Turcs Ottomans Jusqu' aux Tanzimat, Université De Paris-Sorbonne, Paris IV*, (Basılmamış doktora tezi), Paris 1976, s. 115; Arslan, Ahmed Turan, *İmam Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Eğitimindeki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 140-142, 174.

20 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m.1960 yılında İstanbul'da basılmış olup 122 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: es-Süyûfî, *Büğyetü'l-vü‘ât*, 1/347; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se‘âde*, 1/137; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1806-1807; Mecdî, *a.g.e.*, s. 56, 228, 229; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/374; Brockelmann, *GAL*, 2/21; a. mlf. *Supplement*, 2/14; Zirikî, *el-A'lâm*, 1/175.

21 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, Abdülhakk b. Abdülhennân el-Câvî'nin (öl.1319/1901) yazdığı “*Tedricü'l-edâni ilâ kırâeti Sa'd 'alâ Tasrîfi'z-Zencânî*” ismindeki haşiyesi ile birlikte 1960 yılında Mısır'da basılmış olup 220 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-*

g- (الشَّافِيَةُ فِي عِلْمِ التَّصْرِيفِ) *eş-Şâfiyye fî ilmi't-tasrîf*: Müellif, Ebu 'Amr İbn Hâcib, Osman b. Ömer b. Ebû Bekir (öl. 646/1249) dir. Bu orta hacimli bir eser olup iki önemli konuyu ihtivâ etmektedir: İlki, "Tasrîf ilmi", ikincisi "hat ilmi"dir. Bu kitabın çok sayıda şerh ve hâşiyesi vardır. En önemli şerhlerinden birisi Çavuş-zâde diye meşhur olan İbrahim b. Muhammed'in (öl.1050/ 1640) "*es-Sâfiye şerhu eş-Şâfiyye fî't-tasrîf*" isimli eseridir. "*eş-Şâfiyye*"yi, Hasan Ahmed el-Osmân tahkik etmiştir. Şark medreselerinde bazı hocalar bu kitabı talebelerine okutmuş; bazıları ise bu kitaptan faydalanmayı tavsiye etmişler. Bu kitap, şerhleri ile birlikte defalarca basılmıştır.<sup>22</sup>

2- Nahiv ilmi: Nahiv, Arapça kelimelerin i'rab, mebnîlik ve diğer yönleri kendisi ile bilinen ve kuralları olan bir ilimdir.<sup>23</sup> Nahiv ilmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Medreselerinde öğrencilere aşağıdaki kitaplar okutulurak öğretilirdi:

a- (العَوَامِل) el-'Avâmil: Bu kitabı, Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürçânî el-Eş'arî (öl. 471/1087), te'lif etmiştir. Bu, asırlardan beri âlimler arasında yaygın kullanılan nahiv ilminin özeti mahiyetinde bir kitaptır. Bir kısmı lafzî, bir kısmı mânevî olmak üzere yüz âmili kapsar. Lafzî âmiller iki kısma ayrılır: Bu âmillerin çoğu semâ'î, bir kısmı da kıyâsîdir. Söz konusu kitap üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bu şerhlerin bir kısmı

*Dürerü'l-kâmine*, 4/350; *es-Süyûtî, Buğyetü'l-vü'ât*, 2/285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/137,190; *eş-Şevkânî, el-Bedriü't-tâli*, 2/303-305; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/319-320; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1139-1140; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/429-430; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/235; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/637; Brockelmann, *GAL*, 1/283, 2/301-304 (215); a. mlf. *Supplement*, 2/304; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/219; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/228-229; a.mlf., *el-Müstedrek*, s. 784.

22 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m.1995 yılında Mekke'de basılmış olup 194 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/248-250; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23/264-266; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 4/114-115; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/176; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/360; Firuzâbâdî, *el-Bulğ'e fî terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğ'a*, s. 143-144; *es-Süyûtî, Büğyetü'l-vü'ât*, 2/134-135; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/379-380; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî'l-medâris*, 2/3-5; Taşköprüzâde, *a.g.e.*, 1/133-134; a. mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 211; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s.184, 228; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1020-1022; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 5/234-235; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/183-188; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, 3/54; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 1/654-655; Brockelmann, *GAL*, 1/305; a. mlf. *Supplement*, 1/535; Ziriklî, *a.g.e.*, 4/211; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/230; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/71-72; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/94; 6/265-266; Abdulazîz 'Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 175, 191-192; Abdülkerîm el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd der hüdmet-i ilm û dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 276-277; Çöğenli, Sadî-Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 168.

23 Tanım için bkz: Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 329; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1724; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, 15/303-310; et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhati'l-fünûn*, 1/24-25; 4/261-261; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/ 138 vd.; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtü'l-'arabiyye fî'l-luğati ve'l-edeb*, s. 259.

basılmıştır, bir kısmı da yazma halinde bulunmakta-dır. Şark medreselerinde okutulan bu kitabı her öğrenci ezberlemektedir. 'Avâmil, defalarca basılmıştır. Mesela m. 1617 de Leyden', m. 1803 te Kelküta', h. 1247 de Bulak baskıları mevcuttur.<sup>24</sup>

b- (كِتَابُ الطَّرُوفِ) *Kitâbu'z-zurûf*: Halkâtanlı Molla Yunus , m. XIX. asırda te'lif etmiştir. Çok kısa ve özet mahiyetinde bir eser olup zarfları ve kısımlarını ele almaktadır. Yâni zarf-ı lağv, zarf-ı müstakarr, zarf-ı hâss ve zarfların müteallaklarından, mebnî ve mu'reb durumlarından bahsetmektedir. Kitap, Kürtçe yazılmıştır. Bu kitabın metnini, her öğrenci ezberlemektedir. Defalarca İstanbul'da basılmıştır.<sup>25</sup>

c- (كِتَابُ التَّرْكِيْبِ) *Kitâbu't-Terkîb*: Büyük islâm âlimi Saded-dîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî'ye (öl.793/1390) aittir. "Avâmil" in şerhidir. Müellif, bu eserinde 'Avâmil'de manası kapalı olan bazı kelimeleri açıklamış ve "Avâmil" in tamamının Arapça olarak i'rab tahlilini yapmıştır. Çok sayıda baskısı mevcuttur.<sup>26</sup>

d- (كِتَابُ التَّرْكِيْبِ) *Kitâbu't-Terkîb*: M. XIX. asırda vefat eden Halkâtenli Molla Yunus tarafından te'lif edilmiştir. Cürcânî'nin "Avâmil" ismindeki kitabının şerhidir. Molla Yunus, bu kitabında manaları anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamış ve "Avâmil" kitabının tamamını, Kürtçe olarak irab açısından tahlilini yapmıştır.<sup>27</sup>

24 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1998 yılında İstanbul'da basılmış olup 11 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/188-190; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/246; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/432; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/49; el-Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 1/699-700; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 3/101; es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 5/149-150; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 2/491-492; Fîruzâbâdî, *el-Bulğe fi terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğâ*, s. 134-135; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/106; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/165-166; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 553; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 122, 226; Çelebi, Kâtib, *Kesfü'z-zünûn*, 2/1179-1180; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/340-341; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/44; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/606; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/681; Brockelmann, *GAL*, 1/287; a. mlf. *Supplement*, 1/503-504; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/48-49; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/310; Arslan, Ahmed Turan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 152-165; Çelebi, Muharrem, *DEÜİF*, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış" (İzmir, 1989), sy. 5, s. 15-18, 21, 25; Durmuş, İsmail, "Avâmil, *DİA*, (İstanbul, 1991), 4/106-107.

25 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1998 yılında İstanbul'da basılmış olup 10 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Abdülkerîm el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd der hudmet-i ilm û dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 507; Renê Basset, "Kürtler" *İA*, (İstanbul, 1940), 6/ 1114.

26 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1998 de İstanbul'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 1/283; a.mlf., *Hediye-tü'l-ârifîn*, 2/429-430; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/219.

27 Bu kitap, m. 1998 yılında İstanbul'da basılmış olup 40 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Abdülkerîm el-Müderriş, *a.g.e.*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 507; Renê Basset, "Kürtler" *İA*,

e- (المُغْنِي فِي النُّحُو) *el-Muğnî fi'n-nahv*: Fahreddin Ahmed b. el-Hasan b. Yusuf b. İbrâhim el-Çârperdî'nin (öl. 746/1249) te'lif ettiği bir eserdir. Aşağıda zikredilen konuları kapsamaktadır. İsim (1-22), fiil (22-28), edat(lar) (28-40). Şark medreselerinde okutulan bu kitabı, her öğrenci ezberlemektedir. Pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>28</sup>

f- (شَرْحُ الْمُغْنِي) *Şerhu'l-Muğnî*: Bedreddin Muhammed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Ömerî el-Meylânî (öl. 811/1408) h. 801 yılında te'lif etmiştir. Müellif, bu kitapta "*el-Muğnî*"de manası kapalı olan ve anlaşılmayan bazı kelimeleri ve şiirleri açıklamış, bazı âyetleri de, irâb açısından tahlil etmiştir. Bir çok defa basılmıştır. Son olarak Abdulkadir el-Heytî tarafından tahkîki yapılmış m.1998 tarihinde 338 sayfa olarak Bingâzi'de basılmıştır.<sup>29</sup>

g- (قَوَاعِدُ الْإِعْرَابِ) *Kavâ'idu'l-i'râb*: Bu kitabı, Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî (öl. 761/1359) te'lif etmiştir. Dört bâb halinde hazırlanmıştır. Bu baplardan herbiri bağımsız (ayrı) bir konuyu kapsamaktadır. Mesela; Birinci bâb cümlelerinşerhi ve hükümleri hakkındadır. Bu bâb, dört önemli başlık altında ele alınarak incelenmiştir. İkinci bâb, câr ve mecrûrla ilgilidir. Bu bâb da dört anabâşlık altında ele alınmıştır. Üçüncü bâb mu'ribin (i'rabla ilgilenen kimsenin) açıklanmasına ihtiyaç duyduğu bazı kelimelerle ilgilidir. Bunlar, yirmi kelimedir. Bu bâbdaki kelimeler de bir kaç kısma ayrılmaktadır. Ve bu kelimelerin çoğu zarfdır. Dördüncü bâb, seçilmiş öz ve tam anlam ifade eden bazı ibârelerle ilgilidir. Söz konusu kitabın çok sayıda şerhi vardır. Diğerleri gibi Şark medrese-lerinde ders kitabı olarak okutulan bu kitabı da, aynı şekilde her öğrenci ezberlemektedir. Bu kitabın, Ali Fûde Nîl tarafından tahkîki yapılmıştır. Pek çok baskısı bulunmaktadır.<sup>30</sup>

(İstanbul, 1940), 6/ 1114.

28 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1310 da Âsitâne'de (İstanbul'da) basılmış olup 40 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 9/8-18; İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/123-124; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, 4/307; Çelebi, Kâtib, *Kesfî'z-zünûn*, 2/1751; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 6/148; eş-Şevkânî, *el-Bedrî't-tâli*, 1/47; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/108; Brockelmann, *GAL*, 2/193; a. mlf. *Supplement*, 2/257; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/111, 6/201; Kehmâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/198.

29 Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1751; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 2/175; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/154; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/201; Kehmâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 10/158; Talas, *el-Keşşâf*, s. 185.

30 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1395 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 88 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/308-309; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/68-69; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/183-184; 2/111; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 226; Çelebi, Kâtib, *Kesfî'z-zünûn*, 1/124-125; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 6/191-192; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/ 336;



h- ( حَلُّ الْمَعَاقِدِ شَرْحُ الْقَوَاعِدِ ) *Hallu'l-me'âkid şerhu'l-Kavâ'id*

Sıvas ili Zile ilçesinden bir bilgin olan Şemseddîn Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed (öl.1006/1597) tarafından telif edilmiştir. Müellif, bu kitapta “*Kavâ'idu'l-i'râb*” kitabında istişhâd için kullanılan şiirleri, bazı Kur'ân âyetlerini ve manası anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamıştır. Pek çok baskısı yapılmıştır. Bu kitabın tamamı, Şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Ayrıca m. 1993 tarihinde M.Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ahmed Turan Arslan bu kitabı tahkik ederek Doçentlik çalışması olarak takdim etmiştir.<sup>31</sup>

1- ( مَغْنِي الْأَعْرَابِ ) *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb:*

Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî (öl. 761/1359) tarafından te'lif edilmiştir. Müellif, bu kitabın te'lifini h. 756 tarihinde Mekke'de tamamlamıştır. Sekiz bâb halinde hazırlanmıştır: Bazı zarfların açıklanması, i'râb durumu; irâpta yeri olan cümleler, irâpta yeri olmayan cümleler ve diğer bazı konuları ihtivâ etmektedir. Genel kurallar ve faydalı bilgilerle doludur. Müellifi hayatta iken bu kitap şöhret bulmuş, onun vefatından sonra da insanlar (ilim adamları) bu kitaba çok önem vermişlerdir. Ancak şu hususu da belirtmek gerekir ki Şark medreselerinde öğrenciler, bu kitabı ders kitabı olarak okumazlar, sadece ondan faydalanırlar. Söz konusu kitap üzerine çok sayıda faydalı şerh ve haşiye yazılmıştır. Bu kitap, defalarca basılmıştır.<sup>32</sup>

eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 1/400-402; Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/ 137-142; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/143; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'ati'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/274; Brockelmann, *GAL*, 2/23, 25; a. mlf. *Supplement*, 2/18; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/147; Kehhâle, Ömer Rıza, *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifîn s* 437-438; Ömer Ferrûh, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/ 781-787.

31 Müellif, bu kitabının te'lifini h. 967 yılı Zilhicce ayında Zile kasabasında bitirmiştir. Bizim istifade ettiğimiz nüsha, h 1311 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 93 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/124-125; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârîfîn*, 1/150; Brockelmann, *Supplement*, 1/761, 2/19, 631; Ziriklî, *a.g.e.*, 1/235; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 2/104; Arslan, Ahmed Turan, *Hallu'l-me'âkid Şerhu'l-Kavâ'id'in Tahkiki*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik tezi, 1993.

32 Bizim istifade ettiğimiz nüsha, m. 1975 tarihinde iki cilt halinde Beyrut'ta basılmış olup toplam 774 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/308-310; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/69; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/183-185; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 204-205; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1751-1754; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/191-192; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 1/400-402; Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/137-142; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/143; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'ati'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/275-276; Brockelmann, *GAL*, 2/23, 25; a. mlf. *Supplement*, 2/18; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/147; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/163-164; Ömer Ferrûh, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/ 781-787; Abdulaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 176, 193-194; Çöğenli, Sadî- Demiryak,

i- (قَطْرُ النَّدى وَبَلُّ الصَّدى) *Katru'n-nedâ ve bellu's-sedâ* :

Bu kitabı da, İbn Hişâm el-Ensârî te'lif etmiştir. Birçok hoca ve öğrenci bu kitaptan faydalanmıştır. Bazı medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.<sup>33</sup>

j- (حَدَائِقُ الدَّقَائِقِ شَرْحُ الْأَنْمُودِجِ) *Hedâiku'd-dekâik şerhu'l-Enmûzec*:

Bu kitap, Sa'deddîn Sa'dullah el-Berde'î (öl.h.X.asır/ m.XVI. asır?) tarafından yazılmıştır. Büyük âlim Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (öl.583/1100) "*el-Enmûzec*" ismindeki kitabının şerhidir. el-Berde'î, bu kitapta şâhid olarak kullanılan beyitleri âyet-i kerîmeleri, manası anlaşılmayan kelimeleri ve i'rabla ilgili kuralları açıklamıştır. Ve şerhi yazarken Zemahşerînin "*İzâhu'l-mufassal*" kitabından faydalanmıştır. Bu şerh, hacim olarak büyük bir kitaptır. Pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>34</sup>

k- (إِظْهَارُ الْأَسْرَارِ فِي النَّحْوِ) *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahiv* :

Bu kitap, Birgilî diye meşhur olan Muhammed b. Pir Ali b. İskender (öl. 981/1573) tarafından te'lif edilmiştir. Üç anabaşlık halinde gramer konularını ihtivâ eden muhtasar ve faydalı bir kitaptır. Birinci bâb, âmil, ikinci bâb, ma'mûl, üçüncü bâb, 'amel (yâni i'râb) hakkındadır. Müellif, bu kitabında Kur'ân-ı kerîm'den âyetlerle ve islâm inancı ve ahlakî ile ilgili örneklerle istişhâd da bulunmuştur. Bu kitap, asırlardan beri medreselerde okutulmaktadır. Çok sayıda şerhi vardır. Bunlardan biri, müellifin talebelerinden biri olan Muslihuddîn el-Ulâmîşî'nin yazdığı şerhtir. Şârih "*İzhâr*"ı iyice şerhetmiş ve bu şerhine "*Keşfu'l-esrâr*" ismini vermiştir. Ayrıca, İbnu'l-Kassâb diye meşhur olan İbrâhim'in de bu metne (*İzhâr'a*) yazdığı bir şerhi vardır. Bunlardan başka Adalı diye meşhur olan Mustafa b. Hamza b. İbrâhim'in yazdığı "*Netâicu'l-efkâr*" isimindeki faydalı ve uzun bir şerhi de burada zikretmek gerekmektedir. Medreselerde okuyan her öğrenci bu kitabı (*İzhâr'ı*) ezberlemekle yükümlü tutulmuştur. Bu kitap, çok sayıda muh-telif şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve defalarca basılmıştır.<sup>35</sup>

Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 170.

33 Fazla bilgi için bkz: 17 nolu dipnottaki kaynaklar ve Abdulaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 176, 193-194; Çelebi, Muharrem, *DEÜİFD*, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış" (İzmir, 1989), sy.15, s. 13,16, 20, 26; Çöğenli, Sadî- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 170.

34 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1984 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 456 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'ade*, 2/88; el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 1/395; Talas, *el-Keşşâf*, s.180; Brockelmann, *GAL*, 1/291; a. mlf. *Supplement*, 1/(150) 510.

35 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1320 tarihinde İstanbul'da "*Nahiv mecmuası*" içinde basılmış olup 80 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/117; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 4/121; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'arifîn*, 2/252; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253-256, 302/3/117; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- marbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/610; Brockelmann, *GAL*, 1/441; a.mlf. *Supplement*, 2/656;

l- ( نَتَائِجُ الْأَفْكَارِ فِي شَرْحِ الْإِظْهَارِ ) *Netâicu'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr:* Muhtevâsı hakkında bilgi vermeye çalıştığımız bu eseri de, Mustafa b. Hamza b. İbrahim Adalı (öl.1085/1674?) telif etmiştir. Müellif, h.1085 yılı Ramazan ayının 27 sinde bu kitabın te'lifini bitirmiştir. Bu kitap, “İzhâr” kitabının “el‘âmil”, “el-ma‘mûl” ve “el-‘amel” bölümlerinin açıklamasından ibârettir. Adalı, bu eserinde, *İzhâr'u'l-esrâr* da istişhâd için verilen beyitleri, bazı Kur‘ân âyetlerini ve bazı garip kelimeleri açıklamıştır. Bu eser defalarca basılmıştır.<sup>36</sup>

m - ( اِمْتِحَانُ الْأَذْكِيَاءِ ) *İmtihânü'l-ezkiyâ :*

Bu kitap, Birgîlî diye meşhur olan büyük âlim Muhammed b. Pir Ali b. İskender (öl.91/1573) tarafından te'lif edilmiştir. Nâsiruddîn el-Beyzâvî'nin “*Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i-râb*” kitabının şerhidir. Şârih, bu eserinde müellifin istişhâd için kullandığı beyitleri, bazı Kur‘ân âyetlerini ve manası anlaşılmayan bazı garip kelimeleri açıklamıştır. Söz konusu kitap, ders kitabı olarak okutulmayıp bazı hocalar ve öğrenciler tarafından zaman zaman istifâde edilmektedir.<sup>37</sup>

n- ( الْأَلْفِيَّةُ فِي النَّحْوِ ) *el-Elfîyye fî'n-nahv :*

Bu kitap, büyük âlim Cemâleddîn, Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelüsî (öl. 672/1274) tarafından te'lif edilmiştir. Mevzûn olarak te'lif edilen ve İslâm aleminde meşhur olan bu kitap, kısa ve öz bir nahiv kitabıdır. Bin beyit olarak kaleme alınan söz konusu eser, bütün nahiv konularını kapsamaktadır. İlim ehli, bu eserin te'lifinden günümüze kadar ondan faydalanmıştır. Medreselerde okutulan bu kitabın metnini, her öğrenci ezberlemektedir. Çok sayıda şerhi olan bu eser, Fransızca ve İtalyanca'ya

Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/61; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/123; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ mu'ce-mi'l-müellifîn*, s. 615; Çelebi, Muharrem, *DEÜİFD*, “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış” (İzmir, 199), sy. 1. s. 14-17; Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgîvî'nin Hayatı, Eseleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 165-172; Tülücü, Süleyman, “Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgîvî ve “İzhâr'ı”, Osmanlı, (Ankara, 1999), 8/107-111; Elmalı, Hüseyin, “İzhâr'u'l-esrâr”- *DİA*, (İstanbul, 2001), 23/506-507.

36 Elimizdeki nusha, h.1288 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 300 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 2/620; a.mlf., *Hediye-tü'l-ârifîn*, 2/441; Bursalı, Mehmet Tâhir, *a.g.e.*, 1/213; Yusuf Elyân Serkîs *a.g.e.*, 2/1750-1751; Brockelmann, *GAL*, 2/441; a. mlf. *Supplement*, 2/92, 656,842; Ziriklî, *a.g.e.*, 7/232; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 12/249.

37 İstifâde ettiğimiz bu eser, Âdalî'nin hâşiyesi ile birlikte h. 1260 ve 1270 yıllarında İstanbul'da basılmış olup 350 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/252; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrebbe*, 1/610; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/255; Brockelmann, *GAL*, 2/441; a. mlf. *Supplement*, 1/742, 2/656; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/61; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/123-124; a.mlf., *el-Müstedrak 'alâ Mu'ce-mi'l-müellifîn*, s. 615.

tercüme edilmiş olup defalarca basılmıştır.<sup>38</sup>

o- (البهجة المرصية) *el-Behcetü'l-merzîyye* :

İmam Celâleddîn, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer b. Halil es-Süyûtî (öl. 911/1505) tarafından te'lif edilen bu kitap, İbn Mâlik'in "*el-Elfiyye*" sinin metni ile karışık olarak yazılan kısa bir şerhtir. Şârih, bu eserinde müellifin istişhâd için kullandığı beyitleri, bazı Kur'ân âyetlerini ve manası anlaşılmayan bir takım garip kelimeleri açıklamıştır. Bu kitabın pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>39</sup>

ö- (الكافية) *el-Kâfiye* :

Bu kitap, Cemâlüddîn b. el-Hâcib Osman b. Ömer b. Ebî Bekir b. Yusuf (öl. 646/1249) tarafından te'lif edilmiştir. Aşağıdaki konuları kapsamaktadır: Mu'reb isim. Merfû' isimler (1-17), mansûb isimler (17-38) mecrûr isimler (38- 47); mebnî isimler (48-70), fiiller (71-74) ve edâtlar (74-96). Bu kitap, çok meşhur olup İslâm âleminin her tarafında asırlardan beri medreselerde okutulmuştur. Çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Bu kitap, muhtelif şahıslar tarafından defalarca türkçeye tercüme edilmiştir. Medresede okuyan her öğrenci bu kitabı ezberlemekle yükümlü tutulmuştur. Pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>40</sup>

38 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1325 tarihinde Mısır'da basılmış olup 68 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: el-Kütübî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 2/376-377; Yâfi'î, *Mirâ-tu'l-cinân*, 4/172-173; es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, /67-68; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 2/250-251; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/267; el-Makarrî, *Nefhu't-tib*, 2/222-234; es-Süyûtî, *Bügyetü'l-vü'ât*, 1/131; a.mlf., *Hüsni'l-muhâdere*, 1/439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/10; a.mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 39, 554; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 62, 229; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/151-155; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/339; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabîyye*, 3/140; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/130; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/233; Brockelmann, *GAL*, 1/359 (298); a. mlf. *Supplement*, 2/920; Ziriklî, *a.g.e.*, 6/233; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 10/234; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 6/260-271; Abdülaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 169; Çelebî, Muharrem, *DEÜİFD*, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış" (İzmir, 1989) sy. 5, s. 19, 23, 25, 26; Çöğenli, Sadî- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynalar*, s. 168.

39 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, el-Hacc Mîrzâ Ebu Tâlib'in (öl.1237/122) bu esere yazdığı hâşiyesi ile birlikte m. 1980 yılında Midyat'ta basılmış olup 296 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: es-Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdere*, 1/293; es-Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi'*, 4/65-70; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 51-57; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/152, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/51-55; el-Ğazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, 1/226-231; eş-Şevkânî, *el-Bedri't-tâli'*, 1/328-335; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/54-67; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabîyye*, 3/228; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/534; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-'arabîyye ve'l-mu'arreb*, 1/1076; Brockelmann, *GAL*, 2/155; a. mlf. *Supplement*, 1/679; Ağabüzürg, *A'lâmu's-şi'a*, 1/39; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/301-302; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/29, 128-129; a. mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifîn*, s. 349-351; Çöğenli, Sadî- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynalar*, s. 168.

40 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1320 tarihinde "*Nahiv mecmûası*" içinde basılmış olup 96 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4/47; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/395-396; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/262; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 4/114-115; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/176; Firuzâbâdî, *el-Bulge fî terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa*, 143-144; es-Süyûtî, *Bügyetü'l-vü'ât*, 2/134-135; Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, 2/3-5;

p- ( الفَوَائِدُ الضِّيَائِيَّةُ فِي شَرْحِ الْكَافِيَةِ ) el-Fevâidu'z-ziyâiyye fi şerhi'l-Kâfiyye : Bu kitabı, el-Câmî künyesi ile meşhur olan Abdurrahman b. Ahmed b. Muhâmmmed (öl. 898/1492), telif etmiştir. Müellif, bu kitabında “*el-Kâfiye*”nin şerhlerinde ve hâşiyelerinde bulunan faydalı bilgileri, en güzel bir tarzda özetlemiştir. Ayrıca bu bilgilere, kendisi de bazı ilâveler yaparak mükemmel bir hale getirmiştir. el-Câmî, bu şerhte, “*el-Kâfiye*”de bulunan ve istişhâd için verilen şiirleri, bazı Kur‘ân âyetlerini ve garip kelimeleri açıklamıştır. H. 897 yılı Ramazan ayının onbirinci gününe tesadüf eden Cumartesi günü tamamlanan bu şerh, te‘lif edildiği andan itibaren şöhret kazanmış ve hocalar tarafından asırlarca öğrencilere okutulmuştur. Yâni bu kitap Fatih Sultan Mehmet döneminden günümüze kadar çok uzun bir tarihten beri medreselerde okutulmaktadır. Şark medreselerinde, bu kitabı okumaya başlayan öğrenciye “tâlib”=(Yüksek Okul Öğrencisi) unvanı verildiği ifade edilmektedir. Bu şerhin bir çok şerh ve hâşiyesi vardır. Bu eserin de pek çok baskısı mevcuttur. Son yıllarda Dr. Üsâme Tâhâ er-Rifâ‘î, bu kitabı tahkik etmiştir. Ve tahkikli nushayı 1983 yılında iki cilt halinde Bağdat’ta yayınlamıştır. Bu kitabın bazı meşhur şerhleri de Şark medreselerinde uzun süre okutulmuştur.<sup>41</sup>

*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*’nin en önemli bazı şerhleri ve hâşiyeleri :

r- ( حَاشِيَةٌ عَلَى شَرْحِ الْجَامِي لِلْكَافِيَةِ ) *Hâşiyeye ‘alâ Şerhi’l-Câmî*

Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-se‘âde*, 1/170; a.mlf., *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*, 210, 336, 370, 553; Mecdî, *Hedâikü’ş-Şekâik*, s. 85,184, 188, 201, 226, 342, 372, 449, 456, 524; ‘Atâî, *Hedâikü’l-hakâik*, s. 23, 276, 631; Çelebi, Kâtib, *Keşfü’z-zünûn*, 2/1370-1376; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, 5/234-235; el-Hivânsârî, *Revdâtü’l-cennât*, 5/184-188; Corci Zeydân, *Târihu âdâbi’l-luğati’l-Arabiyye*, 3/53; el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/653-655; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu‘cemü’l-matbû‘âti’l-arabiyye ve’l-mu‘arreb*, 1/71-72; Brockelmann, *GAL*, 1/303; a. mlf. *Supplement*, 1/531; Ömer, Ferruh, *Târihu’l-edebi’l-Arabî*, 3/559-561; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 4/211; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 6/265; Abdülaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi’n-nahv ve’s-sarf*, s. 175-191; Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü dîn* (trc. Ahmed Hivârî), s. 276-277; Çelebi, Muharrem, *DEÜİFD*, “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış” (İzmir, 1989) sy. 5, s. 12, 16, 19, 25; Çöğenli, Sadî - Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynalar*, s. 167; Yılmaz, İbrahim, “İbnu’l-Hâcib Hayatı, Eserleri, ve el-Kâfiye Adlı Eseri’nin İncelenmesi”, *EAÜİF*, sy. 13, (Erzurum, 1997), s. 428-492; Kılıç, Hulusî, “*el-Kâfiye*” *DİA*, (İstanbul, 2001), 24/153-154.

41 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, 1968 yılında İstanbulda basılmış olup 434 sahifeden ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-se‘âde*, 1/172; a.mlf., *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*, s. 263; eş-Şevkânî, *el-Bedrü’l-tâli*, 1/327-328; el-Hivânsârî, *Revdâtü’l-cennât*, 5/68-74; el-Leknevî, *el-Fevâidu’l-behiyye*, s. 86-88; Çelebi, Kâtib, *Keşfü’z-zünûn*, 2/1298; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, 7/360-361; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 2/65-66; el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/534; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu‘cemü’l-matbû‘âti’l-arabiyye ve’l-mu‘arreb*, 1/672; Brockelmann, *GAL*, 1/304; a. mlf. *Supplement*, 1/533; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 3/296; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 5/122; a.mlf., *el-Müstedrek ‘alâ Mu‘cemü’l-müellifîn*, s. 346.

*li'l-Kâfiye* : Bu hâşiyeyi, Abdulğafûr el-Lârî el-Hanefî (öl.912/1506), telif etmiştir. Müellif, bu hâşiyede nahiv ile ilgili çok faydalı bilgileri biraraya toplamıştır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin, “*el-Kâfiye*” ve “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*” deki ibârelerin irâbını çözmek için bu hâşiyeden istifâde ettikleri nakledilmektedir. Bu hâşiye, defâlarca Âsitâne’de (İstanbul’da) basılmıştır.<sup>42</sup>

s- (إِعْرَابُ وَحَوَاشِي الْفَوَائِدِ الضِّيَائِيَّةِ) *Î'râbu ve hevâşî el-l-Fevâidi'z-ziyâiyye* : Ebu'l-Berekât, Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zilî es-Sıvâsî (öl. 1000/1601), tarafından telif edilen bir eserdir. Müellif, bu kitabında, “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”deki önemli ibareleri, i'rab açısından tahlil ettiği gibi, garip kelimeleri de açıklamıştır. Şark medreselerinde bazı hocalar bu kitabı ders kitabı olarak okuturlar; diğer bazı hocalar ve talebeler bu kitaptan yalnızca faydalanırlar. Bu kitap, h.1325 tarihinde İstanbul’da basılmıştır.<sup>43</sup>

ş- (حَاشِيَّةُ عَقْدِ النَّامِيِّ عَلَى الْجَامِيِّ) *Hâşiyetu 'İkdu'n-nâmî 'ala'l-Câmî* : Muhammed Rahmî b. Abdullah Hâcc el-Egînî er-Rûmî'nin (öl.1328/1909, telif ettiği bu hâşiye; “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*” nin en kapsamlı ve en güzel hâşiyelerinden biridir. Müellif, bu hâşiyede “*el-Kâfiye*” ve “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”nin şerhlerinde bulunan bilgileri biraraya getirmiştir. Ayrıca müellif, garip ve anlaşılmaz kelimeleri açıkladığı gibi, nahiv ilmiyle ilgili bir çok bilgiyi biraraya toplamıştır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin, bu hâşiyeden istifâde ettikleri kaynaklarda ifâde edilmektedir. Bazılarının ise, bu hâşiyenin tamamını okudukları yönünde bilgi verilmektedir.<sup>44</sup>

t- (حَاشِيَّةُ عَصَامِ عَلَى الْجَامِيِّ (أَيِ الْفَوَائِدِ الضِّيَائِيَّةِ)) *Hâşiyetu 'İsâm'ala'l-Câmî (Ey el-Fevâidu'z-ziyâiyye)* : İsamuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Arapşâh el-İsferâyînî es-Semerkindî'nin (öl.951/ 1544?), telif ettiği bu hâşiye “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*” nin çok kısa ve muhtasar bir şerhi

42 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h.1309 tarihinde İstanbul’da basılmış olup 250 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1372; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 8/350; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/588; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1584; Brockel-mann, *GAL*, 1/304; 2/553(420); a. mlf. *Supplement*, 2/620; Ziriklî, *a.g.e.*, 6/169-170; Kehlâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 5/269; 'Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 170.

43 Fazla bilgi için bkz: M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 4/98; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/5; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/21; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arabe*, 2/1621; Brockelmann, *GAL*, 1/304; a. mlf. *Supplement*, 2/651; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/284-285; Kehlâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 8/180.

44 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h.1312 tarihinde İstanbul’da basılmış olup 816 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 2/399-400; Brockel-mann, *GAL*, 1/304; Kehlâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 9/307-308.

mahiyetindedir. Müellif, bu hâşiyenin bir çok yerinde el-Câmî'nin görüşlerini reddetmiş ve el-Mevlâ Abdulğafûr ile çelişen bilgiler sunmuştur. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin bu hâşiyeden de istifâde ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bazı öğrencilerin onun tamamını okuduğu da rivâyet edilmektedir.<sup>45</sup>

**3) Mantık ilmi:** Mantık: Belirli kuralları olan ve bu kurallara uyulduğunda zihni yanlış düşünmekten koruyan, tasavvur ve tasdikât konularını inceleyen bir ilimdir.<sup>46</sup> Araştırmamıza konu olan medrese-lerde hocalar, aşağıdaki kitapları okutarak öğrenciye mantık ilmini öğretirlerdi.

a- ( **مُخْتَصَرُ الْإِسْأُغُجِي** ) **Muhtasaru'l-İsâğûcî** : Bu kitap, büyük âlim, Esîruddîn el-Mufazzal b. Ömer el-Ebherî'nin (öl.663/1264) telif ettiği bir eserdir. Bu risâlenin metni kısa olmasına rağmen, Mantık ilminin Küllî kûrallarını kapsamaktadır. "*İsâğûcî*" olarak isimlendiril-mesi, mecâz-ı mürsel cinsindedir. Yâni onun bir kısmı zikredilerek tamamı kastedilmiş-tir. Bu risâle, te'lif edildiği tarihten günümüze kadar âlimler arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. "*İsâğûcî*" Yunanca bir kelime olup manası; cins, tür, ayırım, hâsse, ve ilintiden ibâret olan beş tümcel unsuru kapsamaktadır. Bu da mantığın dokuz babından biridir. Bu risâlenin ilk ve sonraki âlimlere ait çok sayıda şerhleri ve hâşiyeleri vardır. Bu şerh ve hâşiyelerin bir kısmı, aşağıda zikredilecektir. Bu risâle, P. Thomas Novariensis tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Medreselerde ders veren hocalar, bu kitabın tamamını, Şark medreselerinde, öğrencilere okutmaktadırlar. Bu risâle ilk olarak m. 1625 te Roma'da Latince tercümesi ile birlikte basılmıştır. Ondan sonra bazen müstakil olarak, bazen de şerh veya hâşiyeleri ile birlikte defalarca basılmıştır.<sup>47</sup>

45 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h.1306 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 286 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz : Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1372; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/291; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 3/471; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/26; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âtî'l- 'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1330-1331; Brockelmann, *GAL*, 1/304; a. mlf. *Supplement*, 2/419; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/101-102; a.mlf., *el-Müstedrak 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 29.

46 Tanım için bkz: el-Cürçânî, *et-Ta' rîfât*, s. 321; et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhati'l-fünûn*, 1/45-49; 3/246; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/ 277-279; Abdurrahmân Nâcim, *Türkçe Mantık Hulasası*, s. 23; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984, s. 57-58.

47 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1963 te İstanbul'da basılmış olup sekiz sayfadan oluşmaktadır. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/272; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 554; Safedî, *el-Vâft bi'l-vefeyât*, 26/55; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/206-208; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 342, 524; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/105; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/469; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l- 'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/290-291; Brockelmann, *GAL*, 1/464; a. mlf., *Supplement*, 1/841; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/279; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/315; Bilge, Mustafa, *a.g.e.*, s. 57-58; Bingöl, Abdulkuddus, "*İsâğûcî*", *DİA*, (İstanbul, 2000),

b- **مُغْنِي الطَّلَبِ شَرْحُ إِيسَاغُوجِي ( Muğni't-tullâb şerhu İsağucî: )**

Bu kitabı, Manisa'lı Mahmud b. Hasan er-Rûmî (öl.1222/1807) telif etmiştir. “*el-İsağucî*” nin şerhi olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu şerhin tamamı, Şark medreselerinde, öğrencilere okutulmaktadır. Bu şerhin de, pek çok baskısı vardır.<sup>48</sup>

c- **الْفَنَارِي شَرْحُ الْإِسَاغُوجِي ( el-Fenârî şerhu'l-İsağucî: )**

Bu kitabı, Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî (öl.834/1431) telif etmiştir. Bu kitap, “*el-İsağucî*” nin şerhi olup onun metni ile birlikte basılmıştır. Bu şerh, mantık ilminin iki ana konusu olan “Tasavvurât” ve “tasdikât” konularını kapsamaktadır. Şârih, bu kitabı bir günde telif ettiğini ifade etmiştir. Medreselerdeki hocalar, bu şerhin tamamını, öğrencilere okutmaktadırlar. Birçok hâşiyesi vardır. Bu şerh, âlimler arasında yaygın bir şekilde okutulmakta olup defalarca basılmıştır.<sup>49</sup>

\* **حَاشِيَةٌ قَوْلِ أَحْمَد ( Hâşiyetu Kûl Ahmed :** Bu kitabı, Kul Ahmed diye meşhur olan Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Müslim b. Hızır el-Ömerî (öl.785/1383) telif etmiştir. Müellif, bu hâşiyede, “*el-İsağucî*” kitabında bulunan manası anlaşılmayan kelimeleri açıklamıştır. Bu yüzden, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Defalarca basılmıştır.<sup>50</sup>

\* **شَرْحُ الشَّمْسِيَّةِ (أو سَعْدُ الدِّينِ عَلَى الشَّمْسِيَّةِ) Şerhu's-Şemsiyye (veya Sa'deddîn 'ala's-Şemsiyye) :** Sadeddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî (öl.891/1389) telif ettiği bu eserinde, Necmeddîn Ömer b. Ali el-Kazvî'nin (öl.693/1294) “*eş-Şemsiyye*” ismindeki kitabında bulunan manası anlaşılmayan kelimeleri açıklamıştır. Ayrıca mantıkla ilgili kuralları incelemiş; kapalı ve anlaşılmayan ibâreleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Bu şerh de diğerleri gibi, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

XXII, 488-489.

48 Bizim istifade ettiğimiz nusha, m. 1965 te İstanbul'da basılmış olup 91 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/418; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, 1/153; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1769; Brockelmann, *Supplement*, 1/843, 2/19; Ziriklî, *a.g.e.*, 7/167; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 12/158, 203.

49 Bizim istifade ettiğimiz nusha, m. 1965 te İstanbul'da basılmış olup 63 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: es-Süyûtî, *Bügyetü'l-vü'ât*, 1/97-98; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/120, 290; 2/110, 171; Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi*, 11/218; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166-167; Çelebi, Kâtib, *Kesfü'z-zünûn*, 1/207; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/209; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/266-269; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/188,189; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1460-1461; Brockelmann, *GAL*, 2/234; a. mlf. *Supplement*, 2/328; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/110; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/272-273.

50 Bizim istifade ettiğimiz nushası, m. 1965 te İstanbul'da basılmış olup 87 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/207; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/115; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 6/286-287; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1531; Ziriklî, *a.g.e.*, 1/225; Kehhâle, Ömer Rıza, *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 90.



Defalarca basılmıştır.<sup>51</sup>

4) **Vadı' ilmi:** Bu ilim, kelimelerin vazedilmesiyle ilgili hususu araştıran bir ilim dalıdır.<sup>52</sup> Şark medreselerinde Vadı' ilmi ile ilgili aşağıda zikredilecek şu kitaplar okutulurdu:

a- (الرِّسَالَةُ الْوَضْعِيَّةُ الْعَضْدِيَّةُ) *er-Risâletü'l-vaz'ıyyetü'l-Adudiyye:*

Bu kitabı, el-İcî künyesiyle meşhur olan Adududdîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdülğaffâr b. Ahmed (öl.756/1355) telif etmiştir. Müellif, bu eserinde “vazı” kelimesinin ta'rifini ve yorumunu yapmış; bu ilmin şahsî ve nev'î, hâs, 'âmm, zât isimleri ve şekil isimlerine ayırarak nasıl vazı' edildiğini ve bu ilimle ilgili diğer konular hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca vazı' ilminin konusu, ğâyesi, ve bu sahada çaba harcayanlarca gizli olmayan faydası hakkında gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Bbu son derece faydalı bir ilimdir. Bu risâle, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu risâlenin çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Defalarca basılmıştır.<sup>53</sup>

b- (رِسَالَةٌ فِي الْوَضْعِ) *Risâle fi'l-vazı'*: Bu kitabı, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî (öl.816/1413) telif etmiştir. “*el-Mirâtiye*” adıyla tanınmaktadır. Âlimler yaygın bir şekilde bu risâleden faydalanmışlar. Bu risâlenin de tespit edebildiğimiz kadarıyla çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır.<sup>54</sup>

51 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1312 de İstanbul'da basılmış olup 192 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/350; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/192; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1063; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/319-322; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/303-305; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 8/133; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, 229, 495, 524, 525; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/429-430; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemü'l- matbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arrebbe*, 1/637; Brockelmann, *GAL*, 2/216(280); a. mlf. *Supplement*, 2/310; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/219; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/228; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 526, 874.

52 Tanım için bkz: el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 347; et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhati'l-fünûn*, 4/329-336; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/ 125-126.

53 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1306 de İstanbul'da basılmış olup üç sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 10/46, 78; İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/222, 223; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 1/75-76; Taşköp-rüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/125,126; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/877, 878, 898; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/174-175; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/326-327; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/49-53; el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 1/365-378,565; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/527; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemü'l- matbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arrebbe*, 2/1332; Brockelmann, *GAL*, 2/208(268); a. mlf., *Supplement*, 2/288; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/295; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/119-120.

54 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, İstanbul'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/196-197; es-Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi*, 5/328-330; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/898; eş-Şevkânî, *a.g.e.*, 1/488-490; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 125-132; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 1/728-729; Brockelmann, *GAL*, 2/216-217; a. mlf. *Supplement*, 2/305-306; Ziriklî, *a.g.e.*, 5/7; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 7/216.

c- (الْمَعُ فِي عِلْمِ الْوَضْعِ) *el-Luma' fî ilmi'l-vazı'* : Molla Ebû Bekir Mîr Rüstem es-Sûrî (öl.1350/1931) telif ettiği bu eser, kelimeyi vazı' (kuruluş) açısından incelemektedir. Maksudı, vazı'-ı bilmektir. Çok muhtasar olan bu risâle, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmak-tadır.<sup>55</sup>

5) **Münâzâra ilmi** : Bu ilim, tartışma yapan iki kişinin aralarındaki konuşma metodlarından bahseden bir ilimdir. Konusu, dellillerdir. Yâni iddiâ sahibinin başkasını iknâ etmesi ve iddiâsını ısbatlamak için kullandığı delillerdir.<sup>56</sup> Şark Medreselerinde Münâzâra ilmi ile ilgili şu kitap okutulurdu:

\* (الرِّسَالَةُ الْوَلَدِيَّةُ) *er-Risâletü'l-Velediyyi*: Bu kitabı, Saçaklızâde diye meşhur olan Maraşlı Muhammed b. Ebu Bekir (öl.1145/1732) telif etmiştir. Müellif, bu eserini oğluna ve diğer kimselere münâzarayı (tartışma metodlarını) öğretmek için kaleme aldığı zikredilmektedir. Bu risâlenin çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Bunlardan en önemlisi, Abdülvehhâb b. Hüseyin el-Âmidî'nin şerhidir.<sup>57</sup>

6) **Belâgat İlmi** : Bu ilim, me'ânî, beyân ve bedî' ilimleri olmak üzere üç kısma ayrılır. Belâgat, Arapça ibârelerdeki edebî sanatlardan bahseden bir ilimdir.<sup>58</sup> Şark medreselerinde, öğrencilere Belağat ilmini öğretmek için aşağıdaki kitapları okuturlardı:

a- (رِسَالَةُ الْفَرِيدَةِ فِي الْإِسْتِعَارَةِ وَالْمَجَازِ) *Risâletu'l-Ferîde fî'l-isti'âre ve'l-mecâz* : Bu kitabı, Mevlânâ Ebu'l-Kâsım Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Leysî es-Semerkindî (öl. 373/987) telif etmiştir. Metni çok kısa olmakla birlikte, çok geniş manaları kapsayan bir risâledir. Müellif bu eserini, istiâreler, manaları ve karîneleri ve mecâzın çeşitlerini açıklayan ferîdeler =(eşsiz inciler) halinde te'lif etmiştir. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi vardır. Bunların bazılarını tanıtmaya çalışacağız.<sup>59</sup>

55 Bu risâlenin istifâde ettiğimiz nushası, m. 1947 tarihinde Mardin ili, Midyat ilçesinde basılmış olup ondört sayfadan ibarettir. Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), Tahran, h. 1369, s. 30-31.

56 Tanım için bkz: el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 73, 102; et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn*, 1/151; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/280; Çelebî, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/38-40; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-mathbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/995.

57 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1270 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 13 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/322-323; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-mathbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/995; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/325; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/60; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/118-119.

58 Tanım için bkz: el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 106-107; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/185-190; et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn*, 1/26-30; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtî'l-arabiyye*, fi'l-luğa ve'l-deb, s. 254, 255, 258-260; Altuncî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, 2/657, 660.

59 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, 1967 tarihinde İstanbul'da basılmış olup dört sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/227-228; a.mlf.,

b- (شَرْحُ عَلَى رِسَالَةِ الْفَرِيدَةِ) *Şerh 'alâ Risâleti'l-ferîde* : Bu kitabı, İsmâüddîn İbrahim b. Muhammed b. Arapşâh el-İsferâyînî es-Semerkindî (öl.945/1528) "*el-Ferîde*" de geçen manası kapalı ve anlaşılmayan kelimeleri açıklamak üzere kaleme almıştır. Ayrıca bütün misaller hakkında gerekli bilgiler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Bu şerh, âlimler arasında meşhurdur. Bu şerh de, diğer bir çok eser gibi defalarca basılmıştır.<sup>60</sup>

c- (تَلْخِصُ الْمِفْتَاحِ فِي الْمَعَانِي وَالْبَيَانِ وَالْبَدِيعِ) *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-me'ânî, ve'l-beyân ve'l-bedî'* : Bu kitabı, Dımaşk Hatibi olarak tanınan İmâm Celâleddîn, Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed el-Kazvînî eş-Şâfiî (öl.739/1338) telif etmiştir. Müellif, Sekkâkî'nin "*Miftâhu'l-'ulûm*" ismindeki kitabının üçüncü bölümünü kısaltarak birbiriyle uyumlu ve düzenli bir şekilde tertip etmek suretiyle bazı bilgileri de ekleyerek bu kitabını meydana getirmiştir. Söz konusu eser, ilim ehli arasında meşhur olup bir mukaddime ve üç fenn (bilim dalı) halinde düzenlenmiştir. Birinci fen, Me'ânî ilmi ile ilgilidir. Bu fen, sekiz bâbdan oluşur. İkinci fen, Beyân ilmiyle ilgilidir. Bu fen de; teşbihin çeşitleri, isti'ârenin çeşitleri ve kinâye ile ilgili konuları kapsamaktadır. Üçüncü fen, Bedî' ilmiyle ilgilidir. Ayrıca müellif bu muhtasar kitabına "*el-Îzâh*" isminde bir şerh de yazmıştır. *Telhîs* kitabı, ilim erbabınca kabul görmüş büyük âlimler bu kitaba çok önem vermişler. Ayrıca çok sayıda öğrenci, bu kitabı hem okumuş, hem de ezberlemiştir. Âlimler "*Telhîs*" üzerine pek çok sayıda şerh ve hâşiye yazmışlardır. Son olarak bu kitabı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Sa'dî Çöğenli başkanlığındaki bir heyet hem tahkik, hem de tercüme etmiştir. *Telhîs*, defalarca Kelkuta, Âsitane, Beyrut, Mısır ve İstanbul'da basılmıştır.<sup>61</sup>

*Tezkiretu'l-huffâz*, 3/169; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/736; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-müzte*, 3/544-545; İbn Kutlubugâ, *Tâcü't-terâcim*, s. 275-276; el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, s. 220; Çelebi, Kâtib, *Kesfî'z-zünûn*, 1/945; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârîfin*, 2/490; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âti'l- 'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1331; Brockelmann, *Supplement*, 1/347-348; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/27; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13/91; Durmuş, İsmail- Pala, İskender, "İsti'âre", *DİA.*, (İstanbul, 2001), 23/ 315-318.

60 Faydalandığım nusha, 1276'da Âsitâne'de (İstanbul'da) basılmış olup 141 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/845; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 8/291; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 1/179-183; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 1/26; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1330-1331; Brockelmann, *GAL*, 2/410-411; Ziriklî, *a.g.e.*, 1/66; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 1/101-102.

61 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, 1999 da İstanbul'da basılmıştır. (Metni 266 sayfa olup tercümesi 173 sayfadır). Fazla bilgi için bkz: es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 3/242; es-Sübkî, *Tahakâtü's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 9/158-161; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 14/185; İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/3-6; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 9/318; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 1/156-157; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/194; 2/324; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 392, 425, 452, 457, 475, 487, 558, 559; el-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, 1/196-197; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 4/301; Mecdî, *Hadâiku's-şekâik*, s. 62, 124, 300, 514;

d- (مُخْتَصَرُ الْمَعَانِي شَرْحُ تَلْخِيصِ الْمِفْتَاحِ) *Muhtasarü'l-me'ânî şerhu Telhîsi'l-miftâh* : Bu kitabı, büyük âlim Sadeddîn Mesûd b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (öl.792/1389) telif etmiştir. Bu kitabında müellif, “*Telhîs*”teki manası anlaşılmayan kelimeleri, beyitleri ve diğer ibâreleri açıklamış, H. 756 tarihinde telifini bitirmiştir. Müderrisler, bu kitabı tercih ederek asırlarca Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutmuşlar. Ayrıca Altıparmak diye şöhret kazanan Muhammed b. Muhammed (öl.h.1023), bu kitabı Türkçe'ye tercüme etmiş ve bu tercümesi de tab edilmiştir. Bu kitaba çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Bu eser de defalarca basılmıştır.<sup>62</sup>

7) Akâid ilmi : Bu ilim, iman esaslarından bahseden bir ilimdir. <sup>63</sup> Şark medreselerinde Akaid ilmi ile ilgili şu kitaplar okutulmuştur:

\* (عَقَائِدُ إِيَّانٍ (أَوْ نَهْجُ الْأَنَامِ) *'Akâid-i İmân (veya Nehcü'l-enâm)*:

Bu kitabı, Molla Halîl el-Es'ardî (Siirt'li)(öl.1257/1841) telif etmiştir. Bu risâle, çok kısa bir eser olup kelâm ilmi ve uyulması gereken âdâb-ı muâşeretten bahseden bir eserdir. 293 beyitten ibarettir. Şarkta okumaya başlayan her öğrenciye bu risâle, ders kitabı olarak okutulur ve öğrenci bu risâleyi kolaylıkla ezberler. Çünkü bu risâle, oldukça muhtasar ve kafiyevidir. Diyarbakır'lı Ahmed Hilmi el-Kûğî söz konusu eseri şerhetmiştir. Bu risâle, defalarca basılmıştır.<sup>64</sup>

b- (عَقَائِدُ النَّسْفِيِّ) *Akâidu'n-neseffî* : Bu risâleyi, Necmüddîn, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Neseffî (öl.537/1142) telif

Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/473-479; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/123-124; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/183; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 8/87-89; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/150; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arabe*, 2/1509; Brockelmann, *GAL*, 1/295; a. mlf., *Supplement*, 2/516; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/192; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 10/145-146; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 56-57.

62 Bizim istifâde ettiğimiz nushası h. 1307 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 464 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/350; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/191-192; Mecdî, *Hadâiku's-şekâik*, s. 284; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/474-475; 2/1628; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/429-430; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/319-322; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/303-305; Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 8/89, 123; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 3/18; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arabe*, 1/638; Brockelmann, *GAL*, 2/215-216; a. mlf. *Supplement*, 2/304; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/219; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/228; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 57.

63 Tanım için bkz: et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhati'l-fünûn*, 1/30-36; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/297; el-Cezâirî, Ebu Bekir, *Akîdetü'l-mü'min*, s. 21; Gölcük, Şerafettin, *İslâm Akâidi*, s. 13.

64 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 2002 tarihinde Diyarbakır ili, Bismil kazasında basılmış olup 78 sayfadan ibarettir. Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), Tahran, h. 1369, s. 507; Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, s. 139-140.

etmiştir. Bu risâlenin çok miktarda şerhi ve hâşiyesi bulunur. Şârihlerden biri olan Sa'deddîn şöyle demiş: “*el-'Akâid*” ismindeki muhtasar eser, birkaç fasılda, çok faydalı bilgiyi kapsamak-tadır. Bu bilgiler, dinin temel kuralları ve esaslarıdır. Ayrıca eser, son derece güzel bir şekilde seçilmiş, düzenlemiş ve tertip edilmiştir.<sup>65</sup> Şark medreselerinde ders kitapları arasında yer almaktadır. Bu kitap defalarca basılmıştır.<sup>66</sup>

c- (شَرْحُ الْعَقَائِدِ النَّسَفِيِّ) *Şerhu'l-Akâid en-Neseî*: Büyük âlim Sadeddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (öl.791/1389) bu kitabın telifini h. 768 yılı Şaban ayında bitirmiştir. Şârih, bu eserinde “*el-'Akâid*” risâlesinden anlaşılmayan kelimeleri açıklamış, onun problemlerini çözmüş ve bu kitaptaki bilgilerden maksadın ne olduğunu izâh etmiştir. Ayrıca “*el-'Akâid*” risâlesine bir çok faydalı bilgi ilâve ederek müellifin amacını yorumlamıştır. Bu şerh, âlimler arasında muteber bir eser olarak görülüp telif edildiği tarihten günümüze kadar Şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Pek çok baskısı vardır.<sup>67</sup>

d- (حَاشِيَةُ الْكَسْتَلِيِّ عَلَى شَرْحِ الْعَقَائِدِ) *Hâşiyetü'l-Kestellî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*: Bu kitabı, Muslihuddîn Mustafa b. Muhammed el-Kastalânî (Kestellî) (öl.901/1460), telif etmiştir. Müellif, bu eserinde Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin, “*Akâidu'n-Neseî*” ye yazdığı şerhindeki bazı konuları açıklamıştır. Bu şerhe, akâid ilmi ile ilgili bazı yeni ve faydalı bilgileri ilâve etmiş olup anlaşılmayan bazı ibârelere açıklık getirmiştir. Bu hâşiyeye, defalarca basılmıştır.<sup>68</sup>

65 Bkz: *Şerhu et-Teftâzânî*, s. 7.

66 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1310 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 4 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Yâkût, el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/471; en-Nüveyrî, *İrşâdu'l-erîb*, 6/53; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmî'n-nubelâ*, 20/126-127; İbnü Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/327; İbn Kutlubuğâ, *Tâcü't-terâcim*, s. 162-164; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/78; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 140, 146, 179; Mecdî, *Hedâiku'ş-Şekâik*, s.292, 342; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1145-1146; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/115; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 149-150; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müdte*, 1/394-395; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/783; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1856; Brockelmann, *GAL*, 1/427-428; a. mlf. *Supplement*, 1/758-762; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/60; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, 7/305-306; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 53.

67 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1323 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 79 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/350; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/192; Mecdî, *a.g.e.*, s. 173, 198, 282, 344, 525; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1145-1149; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 6/319-322; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/303-305; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 8/133; M. Süreyyâ , *Sicillî Osmânî*, 3/18; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 3/247; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 2/429, 430; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/637; Brockelmann, *GAL*, 2/215-216; a. mlf. *Supplement*, 2/301; Ziriklî, *a.g.e.*, 7/219; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 12/228.

68 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin şerhi ile birlikte h. 1323

8 ) Fıkıh Usulü ilmi : Usü'lü'l-Fıkıh ilmi: Müctehidin, şer'î âmelî hükümleri tafsilî delillerden çıkarabilmesine yarayan kurallar bütünüdür.<sup>69</sup> Bu ilimle ilgili olarak da aşağıdaki kitaplar okutulmaktadır:

a- ( مِنْهَاجُ الْوُصُولِ إِلَى عِلْمِ الْأُصُولِ ) *Minhâcü'l-vusûl ilê ilmi'l-usûl*:

Bu kitabı, aynı zamanda büyük bir müfessir ve kelâmcı olan Nâsirüddîn, Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (öl.685/1286), telif etmiştir. Metni çok kısa olmasına rağmen, pek fazla miktarda faydalı bilgiyi kapsayan meşhur bir kitaptır. Bir giriş ve yedi anabölüm halinde hazırlanmıştır. Şâfi'î mezhebine göre yazılmasına rağmen, Hanefîler de bu kitaptan faydalanmışlar. Âlimler bu kitaba çok önem vererek Şark medreselerinde talebelere ders kitabı olarak okutmuşlar. Bu kitabın çok sayıda şerhi vardır. Çok sayıda baskısı mevcuttur.<sup>70</sup>

b- ( جَمْعُ الْجَوَامِعِ فِي أُصُولِ الْفِقْهِ ) *Cem'u'l-cevâmi' fi Usûli'l-fıkh*:

Bu kitabı, Tâcüddîn, Ebu'n-Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübkî (öl.771/1370), telif etmiştir. Metni çok kısa olmasına rağmen, çok miktarda faydalı bilgiyi kapsayan meşhur bir kitaptır. Müellif bu eserini bir giriş ve yedi bölüm şeklinde düzenlemiştir. Bu kitabın çok sayıda şerhi vardır. Bu şerhlerin en faydalısı büyük araştırmacı Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî eş-Şâfi'î'nin (öl. 863/1458) kaleme aldığı şerhtir. Bu kitabın da pek çok baskısı vardır.<sup>71</sup>

tarihinde İstanbul'da basılmış olup 199 sayfadandır. Fazla bilgi için bkz: Mecdî, *Hedâiku'ş-Şekâik*, s. 161-166; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/11-12; el-Gazzâlî, *el-Kevâkibu's-sâire*, 1/306; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/308; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 4/491-492; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/433; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1559; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/282.

69 Tanım için bkz: et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhati'l-fünûn*, 1/38-41; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/163-172; Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz*, s. 9; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998, s. 112.

70 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1326 tarihinde Kahire'de basılmış olup 112 sayfadandır. Fazla bilgi için bkz: el-Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân*, 4/220; es-Sübkî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/157-158; el-İsnevî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye*, 1/136; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/309; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 2/50-51; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/171; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1878-1880; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/ 392-393; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/589; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/462-463; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/334-336; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/618; Brockelmann, *GAL*, 1/416-418; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/110; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 6/97-98; Yavuz, Yusuf Şevki, "el-Beyzâvî" *DİA*, (İstanbul, 1995), 6/100-102.

71 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1062 tarihinde Mısır'da basılmış olup 50 sayfadandır. Fazla bilgi için bkz: İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/425-428; İbn Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire*, 11/108-109; es-Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdere*, 1/282-283; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/84-85; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/595-597; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/221-222; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 1/410-411; Corci Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/255; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/639; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/1002-1003; Brockelmann, *GAL*, 2/89-90;

9) **Fıkıh ilmi:** Bu ilim, âmelle ilgili şer'î hükümlerden, ibâdetler ve muâmelelerin detaylı delillerinden bahseden bir ilimdir.<sup>72</sup>

Ancak burada şunu da belirtelim ki, Doğu Anadolu'da ikâmet eden müslümanların çoğu Şâfi'î mezhebine bağlıdırlar. Bundan dolayı, öğrenciler umumiyetle Şâfi'î mezhebine göre yazılmış olan fıkıh kitaplarından fıkıh ilmini öğrenmektedirler. Böylece öğrencilere aşağıda zikredilen fıkıh kitaplarından islam hukuku öğretilmiştir:

a- (غَايَةُ الْاِخْتِصَارِ (أَوْ الْفَاظُ التَّقْرِيبِ) *Gâyetü'l-ihstâr (veya Elfâzu't-takrîb)* : Bu kitabı, Ebû Şücâ' Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed el-İsfehânî (öl.593/1196), telif etmiştir. Bu kitap, tahâret, abdest, gusul, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, ferâiz, nikâh, nafakalar, muâmeleler, ve fıkıh ilmi ile ilgili diğer konuları kapsamaktadır. Bu kitabın metni çok kısa olmasına rağmen, önemli derecede faydalı bilgileri kapsayan meşhur bir kitaptır. Bu kitabı, doktor Kizer Fransızcaya tercüme etmiştir. (Ve bu tercüme m.1859 tarihinde Leyden'de 32 sayfa halinde basılmıştır.) Şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulan önemli eserlerden biridir. Bu kitabın çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Mezkûr eser, Şihâbeddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî'nin (öl. 992/1584) bu kitaba yazdığı şerhi ile birlikte m. 1945 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Ayrıca defalarca İstanbul'da basılmıştır.<sup>73</sup>

b- (حَاشِيَةُ الْبَاجُورِيِّ عَلَى شَرْحِ ابْنِ قَاسِمِ الْغَزِّيِّ عَلَى مَتْنِ أَبِي سُجَاعٍ) *Hâşiyetü'l-Bâjûriyyi 'alâ Şerh İbn Kâsım el-Ğazzî 'alâ metni Ebî Şücâ'* : Bu kitabı, büyük âlim İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî eş-Şâfi'î (öl.1277/1860), telif etmiştir. İbnu'l-Kâsım'ın "*Gâyetü'l-ihstâr*"a yazdığı "*Şerh*"i üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Pek çok defa Mısır'da basılmıştır. Şark medreselerinde, hocalar tarafından talebelere tavsiye edilen başvuru kitabıdır.<sup>74</sup>

a. mlf. *Supplement*, 2/105; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/184-185; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/225-226.

72 Tanım için bkz: el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 246-247; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1614; et-Tehânevî, *Keşşâfu'isulâhati'l-fünûn*, 1/41-44; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/173-332; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 690-691; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 112.

73 Bizim istifâde ettiğimiz nusha 94 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Yâkût, el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 3/598-599; es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 6/15; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1189; el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 2/136; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrebî*, 1/318; Brockelmann, *GAL*, 1/392; a. mlf. *Supplement*, 1/676; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/116-117; Talas, *el-Keşşâf*, s. 83; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/199.

74 Faydalandığımız nusha, iki cilt halinde h. 1326 tarihinde Mısır'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 3/304; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 1/244; a.mlf., *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/41-42; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/507-510; Brockelmann,

c- (الأنوار لأعمال الأبرار) *el-Envâr li a'mâli'l-ibrâr* : Bu kitabı, Cemalüddîn Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî (öl.799/1397), telif etmiştir. Müellif, bu kitapta önemli fıkıh kitaplarında zikredilmeyen ve genel olarak ihtiyaç duyulan önemli fıkıh problemlerini bir araya toplamıştır. Müellif, bu kitabını şu yedi kitaptaki önemli meseleleri bir araya getirerek telif ettiğini belirtmektedir: er-Râfi'înin “eş-Şerhu'l-kebîr” ve “eş-Şerhu's-sağîr”i, “er-Ravde”, *el-Lübâb*, “el-Muharrer”, *el-Hâvî* ve “et-Ta'lîka”. Ayrıca Şâfi'î mezhebinin en önemli fıkıh kitapları sayılan bu kitaplara, mutlaka zikredilmesi gereken konuları da muteber imamların kitaplarından naklederek bunlara eklemiştir. Ve nakil yaparken de Şâfi'î mezhebine ait çok sayıda kitabın ismini zikretmiştir. Bu kitap, fıkıha dair şu konuları kapsamaktadır: Tahâret, abdest, gusul, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, ferâiz, nikâh, nafakalar, muâmeleler ve fıkıh ilmi ile ilgili diğer konular. Bu kitap üzerine bazı notlar, haşiyeler ve şerhler yazılmış olup iki büyük cilt halinde basılmıştır. Meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu eser, el-Kümmesrâ “Haşiyesi” ve el-Hâc İbrâhim “Hâşiyesi” ile birlikte m. 1969 da Kahire’de basılmıştır. Ayrıca defalarca İstanbul’da basılmıştır.<sup>75</sup>

d- (منهاج الطالبين وعمدة المفتين) *Minhâcü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn* : Bu kitabı, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Mürrî b. Hasan el-Hızâmî en-Nevevî (öl.676/1277), telif etmiştir. er-Râfi'î'nin “*el-Muharrer*” adlı kitabının bir özeti mahiyetindedir. Ayrıca müellif “*el-Muharrer*” de bulunmayan konuları kitabına eklemiştir. Bu kitap, fıkıh ilmi ile ilgili bütün konuları kapsamakta olup metni çok kısadır ve önemli bilgileri vermektedir. Özellikle Şâfi'î âlimler arasında çok yaygın ve meşhur bir fıkıh kitabıdır. Bu kitabı, Prof. Van der Berg, Fransızcaya tercüme etmiştir. Çok sayıda şerhi mevcuttur. Mesela: Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî'nin (öl. 977/1570) “*Muğni'l-muhtâc*”ı; büyük âlim Muhammed ez-Zührî el-Ğamrâvî'nin (öl. 1363/1945) “*Sirâcü'l-vehhâc*” ismindeki şerhleri bunlardan bazılarıdır. Bu eser, defalarca basılmıştır.<sup>76</sup>

GAL, 2/487; a. mlf. *Supplement*, 2/741; Zirikî, *a.g.e.*, 1/71; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 1/84; Talas, *el-Keşşâf*, s, 84.

75 Bizim istifâde ettiğimiz nusha ( 679+812)= 1491 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, 11/184; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/195-196; *Tâcu't-terâcim*, 7/205; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/264; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/423; Brockelmann, *GAL*, 2/199; a. mlf. *Supplement*, 2/271; Zirikî, *el-A'lâm*, 8/212; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/266. (Ayrıca el-Erdebîl için bkz: İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, 1/41).

76 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1960 tarihinde Mısır’da basılmış olup 160 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/278; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 2/182-183; es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/395-400; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 2/266-267; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/278-279; Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, 1/24-25; Taşköprüzâde, *Mifîâhu's-se'âde*, 1/53; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1873-1876; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/354-356; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*,



e- (فَتْحُ الْمُعِينِ بِشَرْحِ قُرَّةِ الْعَيْنِ) *Fethu'l-mu'în bi şerh Kurreti'l-'ayn*:

Bu kitabı, büyük âlim Zeynüddîn b. Abdilazîz el-Melîbârî'nin (öl.987/1579), fıkıh ilmi ile ilgili bütün konuları kapsayıcı mahiyette telif ettiği bir kitaptır. Müellif bu kitabını h. 982 senesinde telif etmiş olup daha önce yazdığı “*Kurretü'l-'ayn*” kitabındaki manası kapalı kelimeleri açıklamaktadır. Ayrıca Şâfi'î mezhebinin fıkıhı ile ilgili önemli konuları zikretmektedir. Bu eser, Şâfi'î âlimler arasında çok yaygın ve meşhur bir fıkıh kitabı olup Şark medreselerinin önemli ders kitaplarından. Pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>77</sup>

f- (إِعَانَةُ الطَّالِبِينَ عَلَى حَلِّ أَلْفَاظِ فَتْحِ الْمُعِينِ) *I'ânetü't-tâlibîn 'alâ halli elfâzi Fethi'l-mu'în* : Bu kitabı, Ebû Bekir Osman b. Muhammed Şetâ ed-Dimyâtî (öl.1300/1883), telif etmiştir. Bu kitabında müellif, “*Fethu'l-mu'în*” deki anlaşılmayan kelimeleri açıklamış ve fıkıh ilmi ile ilgili önemli konuları zikretmiştir. Adı geçen eser, Şâfi'î âlimler arasında çok yaygın ve meşhur bir fıkıh kitabıdır. Şark medreselerinde kaynak kitap olarak tavsiye edilmektedir. Pek çok baskısı yapılmıştır.<sup>78</sup>

Burada şu hususa işaret etmemiz gerekir ki, Şark medreselerinde okuyan öğrenciler Şâfi'î mezhebine ait fıkıh kitaplarını okumakla yetinmiyorlar; bilâkis Hanefî mezhebine ait bazı fıkıh kitaplarını da okuyorlardı. Bu kitaplardan ön önemlileri şunlardır:

g- (نُورُ الْإِيضَاحِ) *Nûrû'l-îzâh* : Hasan b. Ammâr b. Yusuf b. Ali eş-Şürünbülâlî (öl.1067/1659), telif ettiği bu kitap, fıkıh ilmi ile ilgili abdest, teyemmüm, gusul ve ibâdetlerle ilgili konuları kapsamaktadır. Söz konusu eser, âlimler arasında çok yaygın ve meşhur bir fıkıh kitabıdır. Çok sayıda hâşiye ve şerhleri mevcuttur. Çok sayıda baskısı vardır.<sup>79</sup>

3/254; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/520, 587; a.mlf., *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/524-525; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1878-1880; Brockelmann, *GAL*, 1/394-397; a. mlf. *Supplement*, 1/680; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/149-150; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/202-203; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 837.

77 Faydaladığımız nushası, h.1331 tarihinde Mısır'da basılmış olup 158 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/377; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1762-1763; Brockelmann, *GAL*, 2/604; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/64; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/193.

78 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h.1316 tarihinde Mısır'da dört cilt halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/577; Brockelmann, *GAL*, 2/500; a. mlf. *Supplement*, 2/604, 811; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/214; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/270.

79 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1958 tarihinde Mısır'da basılmış olup 191 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1982; el-Muhîbbî, *Hulâsetü'l-eser*, 2/38-39; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/292; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/1118; Brockelmann, *GAL*, 2/313; a. mlf. *Supplement*, 2/430-431; Ziriklî, *a.g.e.*, 2/208; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 3/265-266; Talâs, *el-Keşşâf*, s. 81.

h- (مَرَاقِي الْفَلَاحِ شَرْحُ نُورِ الْإِيضَاحِ) *Merâkiy'l-felâh şerhu Nûri'l-îzâh*:

Bu kitabı, Hasan b. Ammâr b. Yûsuf b. Ali eş-Şürûnbülâlî (öl.1069/ 1659), telif etmiştir. Adından da anlaşıldığı gibi, “*Nurü'l-îzâh*”ın şerhidir. Yazar kitabında, anlaşılmayan kelimeleri açıklamış ve fıkıh ilmi ile ilgili bazı önemli eserleri bu eserine ilâve etmiştir. Mezkûr eser, âlimler arasında çok yaygın ve meşhur bir fıkıh kitabı olup başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Pek çok baskısı mevcuttur.<sup>80</sup>

ı- (مُلْتَقَى الْأَبْحَرِ) *Mültekâ'l-ebhur* : Bu kitabı, İbrahim b. Muhammed b. İbrâhim el-Halebî (öl.956/1549), telif etmiştir. “*el-Kudûrî*”, “*el-Muhtâr*”, “*el-Kenz*”, ve “*el-Vikâye*” gibi Hanefî fıkıh kitaplarındaki fıkıh ilmi ile ilgili konuları kapsamaktadır. Ayrıca müellif, bu eserlere “*el-Cem*” kitabında bulunan ve ihtiyaç duyduğu konuları, “*el-Hidâye*” den bazı konuları almış olup en fazla tercih edilen fikhî görüşe öncelik vermiştir. Bundan dolayı bu kitap İslâm âleminin her tarafında meşhur olmuş ve bütün Hanefilerce kabul görmüştür. Müellif, bu eserin telifini, h.923 yılı Recep ayının onüçüncü gününe tesadüf eden Salı günü tamamlamıştır. Bu kitap, meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kitap, medreselerde hocalar tarafından talebelere ders kitabı olarak okutulmaktadır. Söz konusu eserin çok sayıda şerhi vardır. Müsteşrik H. Sauvaire bu kitabı Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhî-zâde'nin (öl.1078/ 1667) şerhi ile birlikte Fransızcaya tercüme etmiştir. Bu tercüme, arapça metni ile birlikte m. 1882 de Marsilya'da basılmıştır. Pek çok baskısı vardır.<sup>81</sup>

i- (غُنْيَةُ الْمُتَمَلِّي فِي شَرْحِ مَنِيَّةِ الْمُصَلِّي وَ غُنْيَةُ الْمُبْتَدِي) *Ġunyetü'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî ve Ġunyeti'l-mübtedî*: Bu kitabı, İbrahim b. Muhammed b. İbrâhim el-Halebî (öl.956/1549), telif etmiştir. “*Münyetü'l-musallî*”, Kaşgarlı Sedûd-dîn'e (öl.h.705) aittir. Bu kitap, tahâret ve namazla ilgili fikhî konuları kapsamaktadır. Ayrıca müellif, adı geçen eserinde namazla ilgili konuların çoğunu ve bu konularla ilgili ihtilafları en

80 Bizim istifade ettiğimiz nüshası, m. 1985 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 302 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/464; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/292; el-Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser*, 2/38-39; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/1118; Brockelmann, *GAL*, 2/313; a. mlf. *Supplement*, 2/430; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/208; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/265-266; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemî'l-müellifîn*, s. 199; Talas, *el-Keşşâf*, s. 77.

81 Bizim istifade ettiğimiz nüshası, m. 1965 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 516 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye, s. 500; Mecdî, *Hedâiku's-eş-Şekâik*, s. 393-394; Çelebi, Kâtib, *Kesfî'z-zünûn*, 2/1814-1816; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 8/308-309; el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, 2/77; Brockelmann, *GAL*, 2/432; a. mlf. *Supplement*, 2/642; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/27; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/13; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66-67; Kehhâle; Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/80; Talas, *el-Keşşâf*, s. 78.

güzel şekilde ve en düzgün ifâdelerle zikretmiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>82</sup>

j- (مُخْتَصَرُ الْقُدُورِيِّ) **Muhtasarü'l-Kudûrî** : Bu kitabı, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer b. Hamdân el-Bağdâdî (öl.428/1037) telif etmiştir. Hanefî mezhebinde bu esere “*el-Kitap*” denilir. Bu onun, sağlam ve çok güvenilir bir metin olup büyük âlimler arasında yaygın halde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Alimler, metni kısa olan bu kitabı teberrüken okurlar, hattâ bazıları, sıkıntılı günlerde ve veba hastalığı salgın olduğu zamanlarda onu okumayı denemişlerdir. Şunu da ifâde edelim ki, Hanefî fakihleri, bu kitabı şerh etmeye önem vermişler. Bundan dolayı bu kitabın çok sayıda şerhi vardır. Bu kitap, medreselerde hocalar tarafından talebelere ders kitabı olarak okutulmaktadır. Pek çok baskısı vardır.<sup>83</sup>

k- (نَعْمَتُ إِسْلَامٍ) **Ni‘met-i İslâm** : Bu kitabı, Mehmet Zihnî Efendi (öl.1327/1913), telif etmiştir. Türkçe olarak yazılan bu kitap, Hanefilerce kabul görmüş olan meşhûr bir eserdir. Türkiyedeki âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Ayrıca bu eser, medreselerde hocalar tarafından talebelere başvuru kitabı olarak tavsiye edilmektedir. Pek çok baskısı vardır.<sup>84</sup>

l- (كِتَابُ الْفِقْهِ عَلَى الْمَذَاهِبِ الْأَرْبَعَةِ) **Kitâbü'l-fıkh ‘ala'l-mezâhibi'l-erba‘a** : Bu kitabı, Abdurrahmân b. Muhammed ‘Avz el-Cezîrî (öl.1360/1941), kaleme almıştır. Bu zat, el-Ezher ülemasındandır. Telif ettiği kitap, dört mezhebe göre fıkhın bütün konularını kapsamaktadır. Değişik kişiler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Defalarca basılmış olan bu kitabın Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1392 tarihinde Beyrut'ta beş cilt halinde

82 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1981 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 351 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *a.g.e.*, s. 500-501; Mecdî, *a.g.e.*, s. 493; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 2/1814-1816; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 8/308-309; el-Ğazzî, *a.g.e.*, 2/77; Brockelmann, *GAL*, 1/383; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *a.g.e.*, 1/27; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/13; Ziriklî, *a.g.e.*, 1/66-67; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 1/80; Talâs, *a.g.e.*, s. 77.

83 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1319 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 128 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire*, 5/24-25; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, 3/19-20; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/21-26; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/574; a.mlf., *Tezkiretu'l-huffâz*, 3/1086; a.mlf., *el-İber*, 3/166; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 3/47; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 12/40; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/253-255; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müdde*, 1/247-250; İbn Kutluboğa, *Tâci'ü't-terâcim*, s. 19-20; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1631-1634; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 3/233; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 123, 302, 391; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, s. 1/66-67; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 30-31; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/74; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1498; Brockelmann, *GAL*, 1/174-175; a. mlf. *Supplement*, 1/295-296; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/212; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/66-67; Bilge, Mustafa, *a.g.e.*, s. 49.

84 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1995 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *a.g.e.*, 2/400; Ziriklî, *a.g.e.*, 6/123.

basılmıştır.<sup>85</sup>

**10) Tefsîr ilmi :** Tefsîr; insan-gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nisbetinde Kur'ân metninin içerdiği manaları ortaya koyan bir ilimdir.<sup>86</sup> Şark medreselerinde tefsîr ilmi, aşağıda zikredilen tefsîr kitapları okunarak öğretilmektedir:

a- (تَفْسِيرُ الْجَلَالَيْنِ) *Tefsîru'l-Celâleyn* : Bu kitabı, İki büyük İmam olan Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebubekir es-Süyûtî (öl.911/1505) ve Celâleddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Mahallî (öl.864/1459), telif etmişler. Çok kısa olmasına rağmen, geniş ve kapsamlı manaları içermektedir. Çünkü o tefsîrlerin özetinin özeti mahiyetindedir. Bu tefsirin iki meşhûr hâşiyesi vardır.<sup>87</sup> Şark medreselerinde çok okunan bir tefsirdir. Pek çok baskısı vardır.<sup>88</sup>

b- (أَنْوَارُ التَّنْزِيلِ فِي أَسْرَارِ التَّوِيلِ) *Envâru't-tenzîl fî esrârî't-te'vîl*: Bu kitabı, Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Kâzî el-Beyzâvî eş-Şîrâzî (öl.685/1286) yazmıştır. Bu tefsir, en meşhur dirâyet tefsirlerinden biridir. Müellif, bu tefsirinde Zemah-şerî'nin "*el-Keşşâf*"'ından irâb ve belağatle ilgili bilgileri; er-Râzî'nin "*et-Tefsîru'l-kebîr*"'inden hikmet ve kelamla ilgili görüşleri; er-Râğîb el-İsfehânî'nin "*el-Müfredât*"'ından iştikakla ve ve manaları kapalı olan ibareler hakkındaki açıklamaları ve âyetlerdeki ince işaretleri almıştır. Ayrıca bu tefsirlerde bulunmayan âyetlerin mânası ile ilgili diğer bilgileri bunlara ekleyerek eserini meydana getirmiştir. Bu tefsirin çok sayıda hâşiyesi ve talîkâtı vardır. Müellif Şâfi'î olduğu için, Şark medreselerinde en çok okunan bir tefsir niteliği kazanmıştır. Pek çok baskısı vardır.<sup>89</sup>

85 Fazla bilgi için bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/34.

86 Tanım için bkz: el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 126-127; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/427-434; et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhâtî'l-fünûn*, 1/33-36; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/530-531; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 260; Zerkeşî, *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/13-14; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 85-86.

87 Bu hâşiyelerden biri, "*Hâşiyetu's-Sâvî*", diğeri de "*el-Cemel*" dir.

88 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1991 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 827 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, 4/65-70; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/291, 443; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/84-85; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/86; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/445; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/51-55; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 54-58; el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, 1/226-231; eş-Şevkânî, *el-Bedri't-tâli'*, 1/328-335; 2/115; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/54-68; ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/333-334; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/244; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/534-544; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arabe*, 1/1078; Brockelmann, *GAL*, 2/114, 143; a. mlf. *Supplement*, 2/179; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 3/898-914; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/301-302; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/128-131; 8/311-312; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 349-351; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 624-627.

89 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1996 tarihinde el-Kâzrûnî hâşiyesi ile birlikte

11) **Tefsîr Usûlü İlmî** : Tefsîr ilimlerinden bahseden ilim dalıdır.<sup>90</sup>

\* (الإِتْقَانُ فِي عُلُومِ الْقُرْآنِ) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* :

Bu kitabı, Büyük İmam Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebubekir es-Süyûtî (öl.911/1505) telif etmişler. Büyük bir eser olup Tefsîr ilminden seksen çeşit konuyu kapsamaktadır. Şarktaki bazı medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bu eser, Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir. Son olarak Mustafa Dîb el-Buğâ tarafından tahkik edilen bu eserin pek çok baskısı vardır.<sup>91</sup>

12) **Hadis İlmî** : Hadis: Hz. Peygamberin söz, hareket ve onaylarından bahseden bir ilimdir.<sup>92</sup> Şark Medreselerinin temel bilim dallarından biridir:

a- (الأَرْبَعِينَ) *el-Erbe'in*: Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Mürrî b.

Hasan el-Hızâmî en-Nevevî (öl.676/1277), tarafından kaleme alınan bu kitabın çok sayıda hâşiye ve şerhleri mevcuttur. Meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu eser, İngilizceye ve muhtelif şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>93</sup>

Beyrut'ta dört cilt halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bakınız:el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 4/220; es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/157-158; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 1/136; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/309; es-Süyûtî, *Büğüetü'l-vü'ât*, 2/50-51; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/248-249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/92; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/296-304; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/186-194; Sâmî, Şemseddîn, *Kâmûsü'l-a'lâm*, 2/1440; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/ 392-393; Rızâ-zâde Şafak, *Târihu'l-edebî'l-Fârisî*, s. 198; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, 3/258-259; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/138-146; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/462-463; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/334-336; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 1/616-618; Brockelmann, *GAL*, 1/417; Ziriklî, *a.g.e.*, 4/110; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 6/97-98; Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, 2/528-535; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, 2/ 295-314; Cerrahoğlu, İsmail "Envâru't-tenzil ve Esrâru't-te'vil" *DİA*, (İstanbul, 1995), 11/260-261; Bilge, Mustafa, *a.g.e.*, s. 44-45.

90 Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 86.

91 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1996 tarihinde Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, 4/65-70; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/291; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/86; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 1/8; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/51-55; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 51-57; el-Ğazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, 1/227-232; eş-Şevkânî, *el-Bedriü't-tâli*, 1/328-335; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, 5/54-68; ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/ 333-334; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/243-245; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/534-544; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/1074; Brockelmann, *GAL*, 2/114, 143; a. mlf. *Supplement*, 2/179; Ömer, Ferruh, *Târihu'l-edebî'l-Arabî*, 3/898-914; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/301-302; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/128-131; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 624-627.

92 Tanım için bkz: et-Tehânevî, *Keşşâfu usulâhati'l-fünûn*, 1/37; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/52; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 370; Subhî Sâlih, *Ulûmü'l-hadis ve mustalahuh*, s. 3; Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, s. 120; Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 112-113.

93 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1998 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 72

b- (رِيَاضُ الصَّالِحِينَ) **Riyâzu's-sâlihîn** : Bu kitabı, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Mürrî b. Hasan el-Hızâmî en-Nevevî (öl.676/1277), telif etmiştir. Müellif, h. 670 yılı Ramazan ayının dördüncü gününe tesadüf eden Pazartesi günü, bu kitabın telifini tamamladığını ifâde etmiştir. Söz konusu eserde, muteber hadis kitaplarının çok sayıda sahîh hadisi bir araya getirilmiştir. Çok sayıda hâşiye ve şerhi mevcuttur. Bu kitap, meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu eser, İngilizceye ve muhtelif şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>94</sup>

c- (التَّاجُ الْجَامِعُ لِلْأَصُولِ فِي أَحَادِيثِ الرَّسُولِ) **et-Tâc el-Câmi' li'l-usûl fi ehâdis er-Resûl** : Bu kitabı, Mansur b. Ali Nâsîf (öl.1371/ 1951), telif etmiştir. Bu zat, XX. asırda yaşamış büyük hadis âlimlerinden biridir. Müellif, muteber hadis kitaplarındaki sahîh hadisleri toplayarak bu eserini meydana getirmiştir. Kitap, meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kitap, Şark medrese-lerinde hocalar tarafından talebelere başvuru kitabı olarak tavsiye edilir. Bu eser de, Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>95</sup>

13) **Hadis Usûlü İlmi** : Hadis Usûlü: Kabul ve red yönünden râvî ve rivâyet edilen hadislerin durumlarının bilinmesi için telif edilen ve belirli kuralları olan bir ilimdir.<sup>96</sup> Şark medreselerinde, Hadis usûlü ile ilgili şu kitaplar okutulmaktadır:

a- (التَّقْرِيبُ وَالتَّيْسِيرُ لِمَعْرِفَةِ سُنَنِ الْبَشِيرِ النَّذِيرِ) **et-Takrîb ve't-**

sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 7/278; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, 4/182-183; es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/395-400; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 2/266-267; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, 1/24-25; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/278-279; ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/250-254; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/53; Çelebi, Kâtib, *Kefî'z-zünûn*, 1/59-60; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 5/354-356; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1878-1880; Brockelmann, *GAL*, 1/394-397; a. mlf. *Supplement*, 1/680-686; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/149-150; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/202.

94 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1986 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 857 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, *a.g.e.*, 7/278; Yâfi'î, *a.g.e.*, 4/182-183; es-Sübkî, *a.g.e.*, 8/395-400; el-İsnevî, *a.g.e.*, 2/266-267; en-Nu'aymî, *a.g.e.*, 1/24-25; İbnü Kesîr, *a.g.e.*, 13/278-279; ez-Zehabî, *a.g.e.*, 4/250-254; Taşköprüzâde, *a.g.e.*, 2/53; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/936; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 5/354-356; Yusuf Elyân Serkîs, *a.g.e.*, 2/1878-1881; Brockelmann, *GAL*, 1/394-397; a. mlf. *Supplement*, 1/682; Ziriklî, *a.g.e.*, 8/149-150; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 13/202; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 837-838.

95 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1962 tarihinde İstanbul'da beş cilt halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/301; *el-Ezheriyye*, 1/420.

96 Tanım için bkz: et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhati'l-fünûn*, 1/37; Taşköp-rüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/341-344; Subhî Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*, s. 3107; Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, s. 120; Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 114.

**teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîr en-nezîr** : Bu kitabı, Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref b. Mürrî b. Hasan el-Hızâmî en-Nevevî (öl.676/1277), telif etmiştir. Müellif, bu eserinde; İbn Salâhın “*Ulûmü'l-hadîs*” kitabını kısaltarak yazdığı “*el-İrşâd*” isimindeki kitabını özetlemiştir. Böylece bu eser İbn Salâhın eserinin özetinin özeti mahiyetindedir. Hadis usûlü ile ilgili temel konuları kapsamaktadır ve çok sayıda şerhi mevcuttur. Bunlardan biri Celâleddîn Abdurrahman es-Süyûtînin “*Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbin'-Nevevî*” isimindeki eseridir. Bu kitap, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmakta olan meşhur bir eserdir. Pek çok baskısı vardır.<sup>97</sup>

**b- (نُزْهَةُ النَّظَرِ شَرْحُ نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ) Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser** : Bu, İbn Hacer, künyesi ile meşhur olan Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (öl.852/1449), telif ettiği bir eserdir. Müellif, bu eserinde; kendisinin daha önce yazdığı “*Nuhbetü'l-fiker...*” isimindeki kitabını şerhederek telif etmiştir. Hadis usûlü ile ilgili yazılan kitapların bir özeti mahiyetindedir. Bu kitap da diğerleri gibi, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılan meşhur bir eserdir. Pek çok baskısı vardır.<sup>98</sup>

**14) Lugat ilmi:** Lugat: Her milletin meram ve maksatlarını anlatmak için kullandığı dildir. Ancak “Sözlük” anlamına da gelmek-tedir. Bizim burada kasdettiğimiz onun bu anlamıdır. Buna göre denilebilirki; Arapça öğretim ve eğitimi ile uğraşan hocalar ve öğrencileri anlamını bilmedikleri kelimelerin manasını tesbit etmek için<sup>99</sup> aşağıda zikredilen lugat kitaplarından fayda-

97 Bizim istifade ettiğimiz nushası, m. 1986 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 112 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 7/278; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân*, 4/182-183; es-Sübki, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 8/395-400; el-İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 2/266-267; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî'l-medâris*, 1/24-25; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/278-279; ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/250-254; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 2/53; Çelebi, Kâtib, *Kefî'z-zünûn*, 1/465; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/354-356; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1878-1881; Brockelmann, *GAL*, 1/394-397; a. mlf. *Supplement*, 1/682; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/149-150; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/202; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifîn*, s. 837-838; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 3/850-854.

98 Faydaladığımız nushası, m. 1979 tarihinde Dimaşk'ta basılmış olup 200 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi*, 2/36-40; es-Süyûtî, *Nazmu'l-ikyân*, s. 45-53; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, 1/310; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/209-210; Çelebi, Kâtib, *Kefî'z-zünûn*, 2/1936-1937; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/270-273; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/87-92; Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 3/174-177; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/13, 69, 224; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/80-81; Brockelmann, *GAL*, 2/67-70; a. mlf. *Supplement*, 2/72-76; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 3/853; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/178-179; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/20-22.

99 Tanım için bkz: el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 272; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1715; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 796; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/100-124; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-arabiyye, fî'l-luğa ve'l-deb*, s. 257-258; Altuncî,

lanıyorlardı:

a- (مُخْتَارُ الصَّحَاحِ) *Muhtâru's-Sihâh* : Bu kitabı, Muhammed b. Ebîbekr b. Abdilkâdir er-Râzî (öl.666/1267), telif etmiştir. Müellif, el-Cevherî'nin "*es-Sihâh*" ismindeki eserini kısaltarak ve halk arasında çok yaygın olarak kullanılan kelimeleri seçerek bu eserini telif etmiştir. Ayrıca müellif söz konusu kitabını yazarken özellikle Kur'ân-ı kerîm'de ve hadislerde geçen kelimeleri seçerek sözlüğüne almıştır. Bunun dışında, "*es-Sihâh*"ta bulunmayan bazı kelimeleri de ilâve etmiştir. Bu hususlardan başka, özellikle arapçada mutlaka kullanılması gereken kelimeleri ve el-Ezherî'nin "*Tezhîb*" inden ve bazı diğer lugat kitap-larından seçmiş olduğu kelimeleri de bu sözlüğüne almıştır. Bu sözlük, kelimelerin son harfine göre alfabetik olarak hazırlanmış olup âlimler arasında makbul olan ve elden ele dolaşan bir kitaptır. H. 660 yılının Ramazan ayında telifi tamamlanan bu sözlük pek çok defa basılmıştır.<sup>100</sup>

b- (القَامُوسُ الْمُحِيطُ) *el-Kâmûsü'l-muhîr* : Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî'nin (öl.817/1414), telif ettiği bu kitap, sahabında telif edilen ve benzeri olmayan en büyük lugatlardan biridir. Müellif, bu kitabını her kelimenin son harfini gözönünde bulundurarak 28 baba göre düzenlemiştir. Çünkü müellif, "vâv" ve "yâ" harflerini birleştirerek bir baba almıştır. Müellif, Kabe karşısında bulunan Safâ tepesi üzerindeki evinde h. 813 tarihinde bu kitabın telifini tamamladığını belirtmektedir. Söz konusu kitap önemli bir lugat olduğu için, çok sayıda hâşiyesi ve şerhi yapılmıştır. Ayrıca bu kitap, mütercim Âsım efendi tarafından türkçeye tercüme edilmiş ve tercümesi de defalarca basılmıştır. Telif tarihinden itibaren eski ve yeni araştırmacılar ve lugat âlimleri bu kitaba büyük önem vermişler; sözlükler arasında onu yegane ve güvenilir bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca ilimle uğraşan pek çok âlim ve öğrenci, telif tarihinden günümüze kadar bu lugatı kullanarak ondan faydalanmışlar. Öyle ki, bu kitap telif edildikten sonra diğer lugat kitaplarına fazla değer vermemişlerdir. Fîrûzâbâdî, hazırladığı bu sözlükte her maddenin sonunda bazı özel isimlere ve yer isimlerine önem vermiş, onların okunuşunu yazmıştır. *el-Kâmûs*, m. 1872 tarihinden itibaren defalarca basılmıştır. Günümüze kadar ofset usulü ile veya dizilerek baskısı

Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edebe*, 2/737-740; Azîze Fevval Bâbestî, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'n-nahvi'l-'Arabî*, 2/882-883.

100 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, cepte taşınabilen ebatta hazırlanmıştır. M.1988 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup toplam 746 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1072-1073; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârîfîn*, 2/127; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 1/918; Brockelmann, *Supplement*, 1/196-197, 658, 659; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/55; Ömer, Ferruh, *Târihu'l-edebe'l-'Arabî*, 2/615-617; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/112; ed-Dâye, Muhammed Ridvân, *el-Mektebetü'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 41.



halâ devam etmektedir.<sup>101</sup>

c- (أخترى كبير) *Ahterî Kebîr* : Bu kitabı, Muslihuddîn, Mustafa b. Ahmed Şemseddîn el-Karahisârî (öl.968/1561), telif etmiştir. Türkçe olarak yazılmış ilk luğat kitabıdır. Kelimelerin birinci ve ikinci harfi dikkate alınarak düzenlenmiştir. Müellif, söz konusu kitabının telifini, h. 952 tarihinde tamamlamıştır. Bu eser, âlimler, talebeler ve halk arasında çok itibar görüp elden ele dolaşan bir kitaptır. Pek çok baskısı mevcuttur.<sup>102</sup>

d- (المنجد في اللغة) *el-Müncid fi'l-luğa* : Bu kitabı, aslen Hıristiyan olan el-Lüveys b. Nikolâ Dâhir el-Ma'lûf el-Yesû'î (öl. 1365/1946), telif etmiştir. Modern kelimeleri ihtivâ eden en geniş lugat kitaplarından biridir. Kelimenin kök harflerinden ilk harfe göre alfabetik olarak hazırlamıştır. Ayrıca bu sözlük, binden fazla resim ve elli kadar renkli levhayı içermektedir. Söz konusu resim ve levhalardan maksat, kelimenin anlamını açıklamak, tesbit etmek ve zihinlere yerleştirmektir. Oldukça meşhur ve elden ele dolaşan bir lugat kitabıdır. Çok sayıda yapılan baskılarının her birinde ona yeni ilâveler yapılmıştır.<sup>103</sup>

101 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1987 tarihinde Beyrut'ta bir ciltte 1750 sayfa halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: es-Sehâvî, *ed-Devû'l-lâmi*, 10/79-86; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 1/273-275; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, 1/117-120; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 29-30; Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1306-1310; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/180-181; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/126-131; Emil Bedî' Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 119-124; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/280-285; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 3/152-154; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1470-1471; Brockelmann, *GAL*, 2/233; a. mlf. *Supplement*, 2/234-236; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/146-147; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/118-119; Ömer Ferrûh, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/ 829-832; Muhammed el-Antâkî, - Mahmûd Fâhûrî, *Durûs fi'l-lüğati'l-'Arabiyye*, s. 150-151; ed-Dâye Muhammed Ridvân, *el-Mektebetü'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 44-46; Kılıç, Hulusî, "el-Kâmûsu'l-muhîr", *DİA.*, (İstanbul, 2001), 24/ 287-288; Çöğenli, Sadi- Demirkaya, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 129-130.

102 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1321 tarihinde Dersaadet'te iki cilt halinde basılmış olup toplam 1204 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: Nevî-zâde, 'Atâi, *Hedâiku'l-hekâik fi tekmileti's-Şekâik*, 2/20; Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/31; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 2/434-435; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, 2/803; Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/224-225; Brockelmann, *Supplement*, 2/630,639; Ziriklî, *a.g.e.*, 7/228; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, 12/240; Kılıç, Hulusî, "el-Ahterî, *DİA.*, (İstanbul, 1989), 2/184-185; Kılıç, Hulusî, *Türkçede Arap Lexicographisi Çalışmaları* (Doktora tezi), U. Ü. İlahiyât Fakültesi, Bursa, 1984, s. 29-36; Aygen, M. Saadettin, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçı Ahterî*, Afyon, 1980; Gövsa, İbrahim Alaeddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 280; "Ahterî", *İA*, 1/228.

103 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1993 yılında Tahran'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2/1766; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/247; *el-Mevsû'atü'l-'arabiyye*, s. 727; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 8/160; Edhem el-Cündî, *A'lâmü'l-edeb ve'l-fenn*, 2/295-296; Yusuf, Dâğır, *el-Mesâdiru'l-edebiyye*, 2/699-701; Muhammed el-Antâkî, - Mahmûd Fâhûrî, *Durûs fi'l-lüğati'l-'Arabiyye*, s. 147-149.

e- (نَوْبَهَارِ پِچُوکَانَ) *Nevbehâr-ı Pıçûkân* : Bu kitabı, Ahmed b. İlyâs el-Hânî (öl.1094/1695), telif etmiştir. Müellif, hacim olarak küçük olan bu eserini kürtçe olarak h. 1094 tarihinde telif etmiştir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygın ve elden ele dolaşan bir sözlüktür. Diyarbakırlı Ahmed el-Kuğî bu sözlüğe, "*Gülzârâ hemûkân*" isminde bir şerh yazmıştır. Defalarca basılan bu sözlük, son olarak yukarıda zikredilen şerhi ile birlikte m. 2004 tarihinde İstanbul'da basılmış olup toplam 90 sayfadan ibarettir.<sup>104</sup>

f- (المُعْجَمُ الوَسِيطُ) *el-Mu'cemu'l-vesît* : Bu eseri, Mısır'daki "Mecma' el-Luğatü'l-'Arabiyye Kurumu"ndan bir heyet telif etmiştir. Telifi, M. 1960 tarihinde tamamlanmış, aynı yılda Kahire'de iki cilt halinde basılmıştır. Adı geçen eser, modern bir eser olup kelimelerin kök harflerinden ilk harfe göre alfabetik olarak hazırlanmıştır. Sözlüğü hazırlayan Kurum, yaygın ilmî terimleri ve çok sayıda modern Arapça kelime ve Arapçalaşmış yeni kelimeleri bu sözlüğe almışlar. Pek çok baskısı vardır.<sup>105</sup>

15) **Farsça:** Çok sayıda fıkıh, tefsir, tasavvuf ve edebiyat kitabında kullanılan Farsça diline karşı Osmanlı İmparatorluğunda büyük ilgi duyulmuş ve bu dile çok önem verilmiştir. Şark medreselerinde Farsçayı öğrenmek için aşağıda zikredilen kitaplar okutulmuştur:

a- (پَنْدَنَامَه) *Pend-nâme*: Feridüddîn Muhammed b İbrahim el-Attâr en-Nişâbüri'nin (öl.618/1221), kaleme aldığı bir kitaptır. Manzum olarak yazılmış faydalı bir eser olup son derece yararlı nasihatları ihtivâ etmektedir. Bundan dolayı medreselerde okuyan gençler bu kitabı severek okurlardı. Bu kitabı, Mevlânâ Şem'î Türkçeye tercüme etmiş ve tercümesine "*Se'âdet-nâme*" ismini vermiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>106</sup>

b- (گُلِسْتَان) *Gülistân* : Muslihuddîn Sa'dî b. Abdullah eş-Şirâzî'nin (öl.691/1291), yazdığı bu eser, h. 656 tarihinde te'lif edilmiştir. Bu kitap, sekiz bâb halinde hazırlanmış olup son derece faydalı konuları ihtivâ etmektedir. Bundan dolayı hocalar, şark medreselerinde bu kitabı öğrencilere

104 Fazla bilgi için bkz: Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd*, (trc. Ahmed Hivârî, s. 507; Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, s. 86-90; Ahmed Hilmi ed-Diyarbakırî, *Gülzâr-ı Hemûkân Şerhâ Nûbehârâ Pıçûkân*, Diyarbakır, ts. (Matbuatu Ceride-i Sur), s.1-90; Rene Basset, "Kürtler", *İA*, (İstanbul, 1940), 6/1113-1114; Özerverli, M. Said, "Hânî, Şeyh Ahmed" *DİA*, (İstanbul, 1997), 17/31-33.

105 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1990 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Tamamı 1068 sayfadır. Fazla bilgi için bkz: ed-Dâye, Muhammed Ridvân, *el-Mektebetü'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 35-36.

106 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1377 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 52 sayfadan ibarettir. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Kefû'z-zünûn*, 1/255; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, 4/3159-3160; 5/ 3404; Dih-Hudâ, *Luğat-nâme*, 10/15943.

ders kitabı olarak okutmuşlardır. Bu eserin çok sayıda hâşiye ve şerhi mevcuttur. Türkçeye ve Arapçaya tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı vardır.<sup>107</sup>

c- (بُستَان) *Bostân* : Bu kitabı, Muslihuddîn Sa'dî b. Abdullah eş-Şirâzî (öl.691/1291), telif etmiştir. 'Âlimler arasında çok yaygın olarak tanınan meşhur bir kitaptır. Bundan dolayı hocalar, şark medreselerinde bu kitabı öğrencilere okuturlar. Bu eserin çok sayıda hâşiye ve şerhi mevcuttur. Bu kitap Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu eserin çok sayıda baskısı mevcuttur.<sup>108</sup>

### III. Eğitim ve Öğretim.

#### 1 - Öğrenime başlama yaşı :

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan müslümanların her erkek veya kız çocukları sekiz veya on yaşında Arapça harflerini, hareketleri, şedde, vakıf ve diğer kıraat kurallarını öğrenmekle eğitime başlıyordu. Ardından namaz duâları başta olmak üzere, diğer duâları, "Amme" cüzünü, Kur'ân-ı kerîmin kalan kısmını ve Mevlid-i şerfi öğreniyorlardı. Ancak şu hususa önemle işaret etmek gerekir ki; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki eğitim kurumlarının çoğunda Tecvîd ilmini öğrenmeye önem verilmiyordu. Daha sonra ailesinin talebi doğrultusunda öğrenci, belirlenmiş klasik metoda göre Arapça öğrenimine başlıyor ve öncelikle Sarf ilmine ait kitapları okuyordu.

#### 2- Öğrencilerin yeme- içme ve barınmaları:

a) **Barınma:** Sözüünü ettiğimiz Şark medreselerinde okuyan öğrenciler iki kısma ayrılıyordu:

- a) Şehir, kasaba veya köy halkından olan gündüzlü öğrenciler.
- b) Civar şehir, kasaba ve köylerden gelen yatılı öğrenciler.

Gündüzlü öğrenciler, medresede derslerini okuyup müzâkere ederlerdi. Ve akşamları evlerine dönerlerdi.

Civar şehir, kasaba ve köylerden gelen yatılı öğrencilere gelince; onlar ya medreselerde veya camilerde kalırlardı. Şehirlerde yatılı öğrenci-lerin kaldığı bölümlerde, öğrencilerin ihtiyaç duydukları yemek, yatak, mütalâa ve ibâdetle ilgili birimler vardı. Bundan dolayı şehirlerdeki her medresede

107 Bizim istifade ettiğimiz nushası, m. 1965 tarihinde Bağdat'ta basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *Kesfü'z-zünûn*, 2/1504-1505; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, 4/2572-2573; M. Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, 3/25; Dîh-Hudâ, *Luğat-nâme*, 9/13657.

108 Bizim istifade ettiğimiz nushası, h. 1388 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Fazla bilgi için bkz: Çelebi, Kâtib, *a.g.e.*, 1/244-245; Şemseddîn Sâmî, *a.g.e.*, 4/2572-2573; M. Süreyyâ, *a.g.e.*, 3/25; Dîh-Hudâ, *a.g.e.*, 9/13657.

bir cami; ders için bir veya iki sınıf; bir kaç yatak odası, bir kütüphane ve bir banyo bulunurdu.<sup>109</sup>

Köylere gelince; her caminin bitişiğinde yapılan 20-40 m<sup>2</sup> lik tek gözlü medreselerde kalırlardı. Ve bu medreselerde çok zor şartlar altında yaşıyorlardı. Nakledildiğine göre bazen on veya onbeş talebe tek bir odada kalıp orada eğitim görüyor, yemek yiyor ve aynı yerde yatıyordu.<sup>110</sup>

**b- Yiyecek :** Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin bir kısmı yatılı, bir kısmı da gündüzlü öğrencilerden oluşurdu. Gündüzlü öğrenciler, şehir, kasaba veya köy halkından olan öğrencilerden ibaretti. Onlar, yemek vakitlerinde evlerine giderek orada yemek yerlerdi. Sonra tekrar medreseye dönerek derslerini okurlar ve müzâkere ederler ve akşamları evlerine dönerlerdi.

Yatılı kısma gelince; onlar civar şehir, kasaba veya köylerden gelen öğrencilerden oluşurdu. Bundan dolayı şehirlerdeki medreselerde, yemek hazırlamak için mutfak bulunurdu.

Köylerdeki medreselere gelince; yemek vakti geldiğinde genç öğrencilerden her biri, biri sabah, biri de akşam olmak üzere günde iki defa belirlenen bir zenginlinin evine gider, orada verilen yemeği alıp medreseye getirirdi. Sonra sofraya hazırlanır; öğrenciler yemekleri kendi aralarında bölüşerek ve kura çekerek yerlerdi. Bu görev, nöbetleşe yapıldığı için, hergün bir veya iki öğrenci sofrayı kaldırır ve tabakları yıkardı.<sup>111</sup>

**c - Eğitim Harçlar :** Şark medreselerindeki eğitim serbest idi. Eskiden ülke çapında kasaba ve bazı köylerde yaygın halde bulunan medreselerde okuyan öğrencilere Devlet tarafından herhangi bir malî yardım yapılmazdı. Bunun bir uzantısı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kasaba ve köylerde bulunan medreselere de devlet harcama yapmadığı gibi, bütçeden de para ayrılmazdı. Ancak bazı zenginler, kendilerine müracaatta bulunan hoca ve talebelere maddî yardımda bulunuyorlardı. Bu yüzden devlet bu medreselerdeki eğitim programlarına da müdahale etmiyor; hocaları denetlemiyordu. Çünkü öğrenciler ve öğretmenler kendi özel bütçelerinden harcama yapıyorlardı. Ders veren hocalar, özellikle dinî ilimleri, sevap kazanmak gayesi ile öğretiyordu. Kısacası bu medreselerdeki eğitim parasız idi. Yâni öğrenci herhangi bir ders harcını yatırmıyor veya hocaya ders

109 Bkz: Ergin, Osman, *Türk Maarif tarihi*, 1/83 v.d.; Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 25-26; Hatemi, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1986, s. 501; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/ 436-438.

110 Bu makalede eğitim ile ilgili verilen bilgilerin büyük kısmı, Haseki Eğitim Merkezi hocalarından Halil Göneç'ten nakledilmiştir. Ayrıca makale yazarı da bu medrese eğitimini bizzat yaşamıştır.

111 Bkz: Akyüz, Yahya, *a.g.e.*, s. 78.

ücretini vermiyordu. Bu sebeptendir ki medreselerin kapısı, öğrenmek isteyen herkese açıktı. Yeterki ailesi onun nafakasını temin etsin veya öğrenci kendi nafakasını temin edebilsin. Bundan dolayı, Şarkta fakir aile çocuklarından çok sayıda büyük âlimler yetişmiştir. Söz konusu medreselerin mâlî imkânları; yaz mevsiminde (hasad zamanında) veya Ramazan ayında şehir veya köy halkından olan zenginler tarafından verilen zekâtтан karşılanırdı. Böylece öğrenciler ihtiyaç duydukları kitap, elbise v.s. şeyleri bu zekat parası ile satın alıyorlardı. elde kalan diğer zekat parasını cep harçlığı olarak kullanıyorlardı. Ayrıca hocalar da ailelerinin bütün masraflarını aldıkları zekat parasından temin ediyorlardı. Ancak şu hususu belirtmek gerekir. Şehirlerdeki bazı medreselerde devletten maaş alan öğretmenler ders veriyorlardı.<sup>112</sup>

**4- Eğitim ve öğretim metodu (şekli):** Şark medreselerinde, ancak icâzet alan ve büyük hocaların ders için yeterli olduğuna şahitlik ettikleri öğretmenler ders vermek üzere tefrisat kürsüsünde oturur-lardı.<sup>113</sup> Ders veren hocaların özel elbiseleri vardı. Ders esnasında hoca medresede veya camide yere serilen bir minder üzerinde oturur, öğrenci de onun önünde bulunurdu. Böylece hoca genellikle kitaptan Arapça metin okuyarak öğrenciye anadili ile açıklamasını yapıyordu. Her derste bir veya iki öğrenci hocalarından ders alıyorlardı.<sup>114</sup> Ancak her zaman olmasa da bazen hoca, sabahtan akşama kadar ders vermek için otururdu. Öğretmenlerin çoğu, bu medreselerde ilimleri Allah rızası için öğretiyordu. Hocalardan bazıları da camide resmi görevli olarak vazife yapıyordu. Yâni hükümetten aldığı maaş ile hayatını sürdürürdü.

Öğrenciler ise; sabah namazından sonra bir saat süre ile okudukları kısa kitapların metinlerini ezberliyorlardı. Akşamları da aynı şekilde metin ezberliyorlar veya ezberledikleri metinleri tekrarlıyorlardı. Onun dışında kalan vakitlerini ders okumak ve müzâkere etmekle geçiriyorlardı.

**5) Sınıf düzeni:** Şark medreselerinde, öğretim için belirli aşamalar yoktu. Yani bu medreselerde; İlkokul, Ortaokul, Lise ve Üniversite aşaması mevcut değildi. Ancak tek bir aşama vardı. O da mahalle mektepleri veya özel öğretmenlerle başlayan ve icâzet almakla biten bir eğitim süreci idi. Modern okullarda olduğu gibi, medreselerde sınıf sistemi de mevcut değildi.

112 Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 45; Göyünç, Nejat, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 117-118; Bile, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 17-33, 36; Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 81-82; Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 26-34.

113 Bkz: Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 26-28.

114 Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 143; Er. Hamit, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul, 1999, s. 27-28; Hatemî, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1986, s. 502.

Bilâkis medreselerdeki eğitim, kitapları okumaya göre düzen-lenmişti. Öğrencilerden herhangi biri, bir kitabı bitirdiğinde, Medrese sistemine göre ondan sonra gelen kitabı okumaya başlıyordu.<sup>115</sup> Bazı öğrenciler, hocalarından ayrılmadan onlardan ders alıyorlar ve eğitimlerini sürdürüyorlardı. Bazıları ise; karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılara aldırılmadan bir hocadan başka bir hocaya veya bir şehirden başka bir şehre gidiyordu ve ilmini tamamlayıncaya kadar böyle seyahata devam ediyordu. Halbuki o tarihlerde yolculukta büyük sıkıntılar vardı.

Bu medreselerde okutulan kitaplar, hacimleri itibariyle üç kısma ayrılmaktaydı: a) Bunlardan bir kısmı ilköğretim seviyesinde idi. Bu kitaplar, metin bakımından az hacimli olmaları ile birlikte, basit olup her ilimden yalnız önemli konuları kapsıyordu: Mesela; “*Emsile*”, “*Avâmil*”, “*Zurûf*”, “*el-Kavâ'id*”, “*el-İsti'âre*”, “*İsâğücû*”, “*Ferî-de*”, “*eş-Şemsiyye*”, “*el-Akâid*”, “*Ğâyetu'l-ıhtisâr*” ve “*Nuhbetu'l-fiker*”, “*Erbe'in*” ve diğer kitaplar gibi.

b) Okutulan bu kitapların ikinci kısmı ise orta hacimli idi. Bu kitaplar, konuları biraz daha detaylı bir şekilde veriyorlar; ayrıca bazı beyitleri ve bazı garip kelimelerin açıklamasını kapsıyordu. Meselâ; “*el-İzzî*”, “*el-Binâ*”, “*el-Maksûd*”, “*et-Terkîb*”, “*el-Muğnî*”, “*el-İz-hâr*”, “*el-Kâfiye*”, “*el-Elfiyye*”, “*Muğnî t-tullâb*”, “*et-Telhîs*”, “*Şerhu'l-'Akâid*”, “*el-Minhâc*” ve “*Celâleyn Tefsîri*” ve diğer bazı kitaplar.

c) Bu kitapların üçüncü kısmı ise oldukça mufassal ve konuları yönünden detaylı kitaplar idi. Bu kitaplar, telif edildikleri ilim dalıyla ilgili her türlü bilgi ve açıklamayı kapsıyordu. Meselâ; “*Merâhu'l-ervâh*”, “*Şerhu'l-Muğnî*”, “*Hallu'l-me'âkid şerhu'l-Kavâ'id*”, “*Şerhu'l-İzzî*”, “*Netâici'l-efkâr*”, “*Hedâiku'd-dekâik*”, “*el-Behcetü'l-merziyye*”, “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”, “*Şerhu'ş-şemsiyye*”, “*Cem'u'l-cevâmi*”, “*Hâşiyetü'l-kestelli*”, “*Muhtasaru'l-me'âni*”, “*el-Mutavval*”, “*Envâru'l-ebrâr*”, “*Envâru't-tenzîl*” ve diğer kitaplar.<sup>116</sup>

**6- İmtihanlar:** Öğrenciler, Şark medreselerinde herhangi bir klasik veya modern imtihan metodu ile yazılı olarak imtihan edilmezdi. Ancak bir kısım hocalar, talebelerini okuduğu ders kitaplarından imtihan yaparlardı. Veya

115 Bkz: Baltacı, Cahit, *a.g.e.*, s. 36; Akyüz, Yahya, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, 78.

116 Bu kitapların büyük kısmı Osmanlı İmparatorluğunun diğer Medreselerinde de okutulurdu. Fazla bilgi için bkz: Taşköprüzâde, *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 552-560; Ergin, Osman, *Türk Me'ârif Tarihi*, 1/97-130; İzgü, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/163-176; Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, s. 17-176; Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 35-44; Çelebi, Muharrem, *DEÜİFD*, “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”, (İzmir, 1989), sy. V, s.1-27; Atay, Hüseyin, *a.g.e.*, 77-100; Akyüz, Yahya, *a.g.e.*, s. 57-78.

ezberlemiş olduğu metinleri dinleyerek ezber duru-munu kontrol ederlerdi. Ancak öğrenciler, kendi aralarında hergün okudukları dersleri müzâkere ederek tekrarlıyorlar ve birbirlerine konu ile ilgili bazı sorular sorarlardı.<sup>117</sup>

**7- İcâzet :** Öğrenciler, uzun yıllar (yaklaşık olarak ondört sene) okuyup medresedeki tahsillerini bitirdikten sonra hocaları onlara icâzet veriyordu. İcâzetnâmeyi hoca el yazısı ile yazıyor ve ilim öğrendiği hocaların silsilesini zikrediyordu. İslamın ortaya çıkmasından icâzet-nâme alan öğrencinin zamanına kadar kimlerden söz konusu ilimleri okumuşsa, onların isimleri icâzetnâmede yazılırdı. Bu silsileyi Hz. Ali'ye veya İbn Abbâs gibi sahabelere, ondan da Hz. Peygambere kadar rivâyet zinciri şeklinde dayandırıyorlardı.<sup>118</sup> Ayrıca, icâzet için bir tören düzenlenirdi. Bu törene yakın şehirlerde ve civar köylerde bulunan hocalar ve öğrenciler dâvet edilirdi. İcâzet için hazırlanan yemek yeyildikten sonra, törene katılan hocalardan herbiri, öğrenimini bitirecek olan öğrenciye muhtelif sorular sorarlardı. Daha sonra hazırlanan icâzet metni yüksek sesle okunur ve icâzet veren hoca ile törene katılan bir kaç hoca tarafından bu metine imza atılır ve öğrenimini bitiren öğrenciye takdim edilirdi. Ayrıca sözkonusu öğrenciye, hocalara ait özel bir cübbe, sarık ve bir takım elbise giydirilirdi.

Böylece *tâlip* (öğrenci) medreseden icâzet alarak mezun olurdu. Sonra bu öğrenci, ya mezun olduğu medresede veya başka bir medresede ders vermeye başlardı. Aldığı icâzet risâlesi, devlet tarafından da muteber sayılır ve mezun olan öğrenci, bir çok resmî vazifeye tâyin edilirdi. Böylece Şark medreselerindeki bu eğitim, asırlar boyunca devam etmişti. Nihâyet M. 1923 yılı Mayıs ayının üçüncü gününde "Tevhîd-i tadrîsât Kanunu" çıkınca bu eğitime resmî olarak son verildi. Ardından da medreselerden mezun olan hocaların diplomaları Cumhuriyet döneminde geçerli olmadığı için, oralardan mezun olan kimselerin artık herhangi bir resmî görevde çalışmaları da mümkün değildi. Bundan dolayı çok az sayıdaki medrese hariç<sup>119</sup>, Şarktaki medreseler böylece kapanmış oldu.

**8- Tatiller ve spor :** Şark medreselerinde okuyan öğrenciler, dinlenmek, şahsî temizliklerini ve içinde okudukları medresenin genel temizliğini yapmak için her hafta Perşembe günü öğlenden sonra başlayan ve Cuma günü akşam biten haftalık tatil yapıyorlardı. Bayram günleri de derslere ara verilirdi.

117 Bkz: Baltacı, Cahit, a.g.e., s. 44-45; Özyılmaz, Ömer, a.g.e., s. 84.

118 Bkz: Atay, Hüseyin, a.g.e., 101-105; Baltacı, Cahit, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, s. 34; Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2/19-20.

119 Bkz: Atay, Hüseyin, a.g.e., 101-129; Hala eğitim ve öğretim faaliyetini sürdüren medreselere; Siirt ilinin Tillo kasabasındaki medrese, Bitlis ilinin Nurşin köyündeki medrese örnek olarak verilebilir.

Ayrıca Ramazan ayında özellikle “*tâlip*” rütbesindeki öğrenciler, imamı olmayan köylerde veya câmilerde imamlık yaptıkları için bu ayda Şark medreselerinde derslere ara verilirdi. Hatta bazı medresler, yaz aylarında da tatil edilirdi.<sup>120</sup> Hafta sonu tatili esnasında, medreselerde okuyan öğrenciler, kendi aralarında eğlendirici bir çok sportif faaliyetlerde bulunurlardı. Bazıları da ezberledikleri şiirleri okuyarak aralarında şiir ezberleme yarışması düzenlerlerdi.

### SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İlk asırlarda bu medreselerde okutulan söz konusu kitaplar, asrın icaplarına göre gerekli ve lüzumlu olsa da kanaatime göre, Şark medreselerinde okutulan kitapların tamamını okumak gerekli değildi. Çünkü bu kitapların hepsini okumaya bir ömür yetmezdi. Ayrıca bu kitapların çoğunu okumak pek faydalı değildi. Zira bu kitaplar, klasik metodlara göre hazırlanmıştı. Bu yüzden bu kitapların çoğunda her konuyla ilgili bir veya iki misalden fazla bilgi bulunmuyordu. Ayrıca Şark Medreselerinde, çok önemli olan “Arapça metin”, “Mühâdese”, “İslam Tarihi”, “Siyer”, “Coğrafya” ve “Felsefe” gibi bir çok ilim dalının okutulmadığı; “Tefsîr usûlü”, “Hadîs usûlü” ve Fıkıh usûlü” gibi ilimlere ve özellikle Tecvîd ilmine pek fazla önem verilmediği ve en önemli hadis kitapları okutulmadığı yapılan araştırma ile tesbit edilmiştir. Kanaatime göre zamanımızda, hocaların talebelerine her ilim dalında muhtasar bir kitabı okutmaları veya modern metodlara göre yazılmış kitaplardan birisinde yer alan bilgileri vermeleri yeterlidir. Mesela; Nahiv ve sarf ilminden “*en-Nahvu’ l-vâzih*, I-II”, “*el-Kavâ’idu’ l-‘arabiyyetü’ l-müeyssere*, I-III”; Arapça metinden “*el-Kırâetü’ l-‘arabiyyetü’ l-müeyssere*, I-III”; pratik Arapça-dan “*el-‘Arabiyyetü li’ l-hayât*, I-III”, Usulü’ l-fıkıhtan “*el-Vecîz*”, Usûlü’ l-hadisten “*Ulûmü’ l-hadîs ve mustalahuh*”, Tefsirden “*Safvetü’ t-tefâsîr*”, Tefsîr Usûlünden “*Mebâhis fi ‘ulûmi’ l-Kur’ân*” gibi birer kitabı okutmaları ve “*el-Mu‘cemü’ l-vesîf*” veya “*el-Mu‘cemü’ l-esâsî Larousse*” gibi sözlük-lerden faydalanmaları yeterli olabilir.

120 Bkz: Mecdî, *Hedâiku’ ş-Şekâik*, s. 192; Özyılmaz, Ömer, *a.g.e.*, s. 85-86; Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 43-44.



## KAYNAKÇA

- Abdurrahmân Nâcim, *Türkçe Mantık Hülâsası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998.
- Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm û dîn* (trc. Ahmed Hivârî), Tahran, 1369.
- Abdülkerim Zeydân, *el-Vecfz*, İstanbul, 1979.
- Ağabüzürg, et-Tahrânî, *Tabakâtu a'yânî' ş-şî'a*, I-II, Necef, 1954.
- Ağırman, Mustafa, *H. Muhammed (s..a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul, 1997.
- Ahmed Hilmî ed-Diyarbakrî, *Gülzârâ Hemûkân Şerhâ Nûbahârâ Pıçûkân*, (Matbaatu Cerîdeti Sur), Diyarbakır, ts.
- Akpınar, Cemil, "Dâvud-i Karsî", *DİA*, (İstanbul, 1995), IX, 31.
- Akyüz, Yahya, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, (8. Baskı) İstanbul, 2001.
- Altuncî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I-II, Beyrut, 2001.
- Antâkî, Muhammed - Fâhûrî, Mahmûd, *Durûs fi'l-luğati'l-'arabiyye*, Beyrut, 1978.
- Ara, Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul, 1971.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992.
- Arslan, Ahmet Turan, *Hallu'l-me'âkid Şerhu'l-Kavâ'id in Tahkikî*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik tezi, (1993).
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları-İcazetnâmeler - İslahat Hareketleri*, İstanbul, 1983.
- Atîk, Abdulazîz, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, Beyrut, 1985.
- Aygen, M. Saadettin, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçı Ahterî*, Afyon, 1980.
- el-Ayderûsî, Muhyiddîn Abdulkâdir b. Şeyh Abdullâh, *Târîhu'n-nûri's-sâfir 'an ahhârî'l-karnî'l-âşir*, Beyrut, 1985.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Ömer, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*, (thk. Abdusselâm Muhammed Harûn), I-IXIII, Kahire, 1989.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa b. Muhammed Emîn el-Bâbânî, *İzâhu'l-meknûn fi ez-zeyl 'alâ Kesfi'z-zunûn*, I-II, İstanbul, 1945-1947.
- ———, *Hediyetü'l-'ârifîn ve esmâü'l-müellifîn*, I-II, İstanbul, 1951-1955.
- Baltacı, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarihi, İstanbul, 1976.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İstanbul, 1973.
- Bingöl, Abdulkuddus, "İsâgücî", *DİA*, (İstanbul, 2000), XXII, 488-489.

- Birgivi, *İm'ânü'l-enzâr*, İstanbul, h. 1311.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arab Litteratur, I-III*, Leiden, 1943-49.
- —————; *Supplementbande*, I- II, Leiden, 1937-1942.
- Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-IV, Ankara, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara, 1988.
- —————, “Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl” *DİA*, (İstanbul, 1995), XI, 260-261.
- el-Cezâirî, Ebu Bekir Câbir, *Akîdetü'l-mü'min*, Kahire, 1977.
- Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, I-IV, Beyrut, 1983.
- —————, *Târihu 'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, (trcm. Zeki Meğâmiz), İstanbul, h. 1328.
- el- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-T'arifât*, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşî, nşr. Dâru'n-nefâis), Beyrut, 2003.
- Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, İstanbul, 1996.
- Çelebi, Muharrem, “ Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış” *DEÜİFD*, sy V, s. 1-34; İzmir, 1989.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (trc. Ali Yardım), Damla Yayınevi, Üçüncü baskı, İstanbul, 1998.
- Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zünûn*, (nşr. Milli Eğitim Bakanlığı), I-II, İstanbul, 1941-1943.
- Çöğenli, Sadî- Demirayak, Kenan; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 1995.
- ed-Dâye, Muhammed Rıdvân, *el-Mektebetü'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, Beyrut, 1999.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, M.Ü. İlh. Fâkt. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Dîhhudâ, Ali Ekber Dîhhudâ, *Luğatnâme (Mu'în)*, (nşr. Muhammed Mu'în- Ca'fer Şehîdî), Mukaddime+ I-XV, İkinci baskı, Tahran, 1993-94.
- *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,( II- VI, IX, XI, XXIII, XXIV, XXVII, İstanbul), 1991-2004.
- Durmuş, İsmail, “Avâmil”, *DİA*, (İstanbul, 1991), VI, 106-107.
- —————, “Emsile”, *DİA*, (İstanbul, 1995), XI, 166-167.
- Durmuş, İsmail- Pala, İskender, “İsti'âre”, *DİA*, (İstanbul, 2001), XXIII, 315-318.
- el-Eb Lüveys Şeyho, *el-Âdâbu'l-'arabiyye fî'l-karni't-tâsi' 'aşere*, I-II, Beyrut, 1908.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî, *Külliyât*, (thk., Adnan Derviş- Muhammed el-Mısrî, İkinci baskı, nşr., Müessesetü er-Risâle), Beyrut, 1993.
- Ebû Sa'îd es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, ( thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, ve Muhammed Abdul-mün'im el-Haffâcî), Kahire, 1955.
- Ebû Tayyib, Abdülvâhid b. Ali el-Luğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1955.
- el-Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakrati'l-üdebâ'*,

Feyzullah Efendi kütüphanesi, nr. 1548, İstanbul.

- Er, Hamit, *Osmanlı Devrinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul, 1999.
- ———, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Dârülhilafe Medreseleri*, İstanbul, 2003.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1977.
- Fındıklı, İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâik, fî hakki ehli'l-hakâik*, İstanbul, 1989.
- Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, (thk. Mekteb et-tahkîk fî Müessesese er-Risâle), 2. baskı, Beyrut, 1987.
- ———, *el-Bulğ'e fî terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa*, (thk. Muhammed el-Misrî), Kuveyt, 1987.
- Gölcük, Şerafettin, *İslam Akaidi*, Beşinci baskı, Konya, 1999.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.
- el-Ğazzî, Necmüddîn b. Muhammed, *el-Kevâkibu's-sâire fî a'yâni'l-mieti'l-'âşire*, I-III, Beyrut, 1997.
- Hatemî, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1986, s. 501-510.
- Hazrecî, Ahmed b. Abdullah, *Hulâsetü Tehzîbi'l-Kemâl*, Mısır, h. 1322.
- el-Hivânersî, Muhammed Bakır el-Müsevî, *Revdâtü'l-cennât*, I-IV, Kum, h.1347.
- el-İsfehânî. Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, I-X, Kahire, 1937.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, *el-Lubâb fî tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Dâru Sadr, Beyrut, 1980.
- ———, İzzeddîn, *el-Kâmil fî't-târîh*, (thk. Turenburg), I-XIV, Beyrut, 1965-1967.
- İbnü Hacer, el-'Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut, ts.
- ———, *Tebşîru'l-müntebih bi tahrîri'l-Müştebîh*, (thk. Ali el-Becâvî ve Muhammed Ali en-Neccâr), I-IV, Kahire, 1964.
- ———, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd ed-Dekn, h. 1325-1327.
- ———, *Lisânü'l-Mizân*, I-VIII, Beyrut, 1986.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1968.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh, Abdulhayy, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-IV, Beyrut, 1979.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fî t-târîh*, I-XIV, Mısır, 1932.
- İbn Kutlubuğâ, Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kâsım, *Tâcü't-terâcim*, Bağdat, 1962.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrut, 1955-1956.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mülûki Mısre ve'l-Kâhire*, I-XII, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire, h. 1374-1375.
- *İslam Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*.

- I-XII, İstanbul, 1940.
- el-İsnevî, Cemalüddîn, Abdurrahîm b. el-Hasan b. Ali, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), I-II, Beyrut, 1987.
  - İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul, 1997.
  - Karaarslan, Nasûhî Ünal, *L'enseignement, En Langue Arabe Cher Les Turcs Ottomans Jusqu' aux Tanzimat, Université De Paris- Sorbonne, Paris IV*, (Basılmamış doktora tezi), Paris 1976.
  - Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Beşinci baskı, M. Ü. İlh. Falkt. Vakfı Yayınevi, İstanbul, 2003.
  - Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-XIV, Dımaşk, 1957.
  - , *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi' l-müellifîn*, Beyrut, 1985.
  - Kılıç, Hulusi, *Türkçede Arap Lexicographesi Çalışmaları* (doktora tezi), U.Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 1984. s. 29-36.
  - , "Ahterî", *DİA*, (İstanbul, 1989), II, 184-185.
  - , "el-Kâmûsü'l-muhît", *DİA*, (İstanbul, 2001), XXIV, s. 287-288.
  - , "el-Kâfiye" *DİA*, (İstanbul, 2001), XXIV, 153-154.
  - Koçyiğit, Talat, *Hadis İstilahları*, Ankara, 1980.
  - Konyalı, İsmail Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
  - Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara, 1969.
  - el-Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-müdde fi tabakâti' l-hanefiyye*, Haydarâbâd ed-Dekn, h. 1332.
  - el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdurrahmân, *Fevâtu'l-vefeyât*, I-II, Beyrut, 2000.
  - el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât, Muhammed Abdulhayy el-Hindî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi' l-hanefiyye*, (talik Seyyid Muhammed Bedruddîn Ebu'l-Efrâs en-Nu'mânî, Mısır, h.1324.
  - el-Makarrî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu' t-tîb min gusni' l-Endelüsü' r-ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut, 1388/1968.
  - Mecdî, Muhammed Efendi, *Hadâiku' ş-Şekâik*, İstanbul, 1989.
  - Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâti' l-'arabiyye fi' l-luğati ve' l-edeb*, (nşr. Mektebetü Lübnân en-Nâşirûn, İkinci baskı, Beyrut, 1984.
  - Mehmet Süreyyâ , *Sicillî Osmânî*, I-IV, İstanbul, h.1308.
  - *el-Mevsû'atü' l-'arabiyye*, I-II, Beyrut, 1998.
  - Minorsky, "Kürtler", *İA*, VI. 1113-1114.
  - Muhammed Altuncî, *el-Mu'cemü' l-mufasssal fi' l-edeb*, I-II, (nşr. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye), İkinci baskı, Beyrut, 1999.
  - el-Muhîbbî, Muhammed, *Hulâsetu' l-eser fi' a'yâni' l-karni' l-hâdî 'aşer*, I-IV, Mısır, h. 1284.

- el-Mûsevî, Abbâs b. Ali, *Nüzhetü'l-celîs ve münyetü'l-enîs*, Mısır, h. 1293.
- Nu'aymî, Abdulkadir, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I-II, Beyrut, 1988.
- *Osmanlı (Ansiklopedisi)*, I-XII, Ankara, 1999.
- Ömer, Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, I-VI, Beyrut, 1997.
- Özerverli, M. Said, "Hânî, Şeyh Ahmed" *DİA*, (İstanbul, 1997), XVII, 31-33.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara, 2002.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB. Devlet Kitapları, İstanbul, 1983.
- es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk. İhsân Abbâs ve diğerleri) I-XXIV, Beyrut, 1931-1998.
- Sarkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, 1997.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr, *Yetîmetu'd-dehr*, I-XIV, Dimaşk, h. 1303.
- Şühbî Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*, Onyedinci baskı, Beyrut, 1988.
- es-Sübkî, Tâcüddîn, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kubrâ*, (thk. Mahmud Muhammed es-Sinâcî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), I-X, Kahire, 1964.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, *Büğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-II, Beyrut, 1964.
- ———, *Hüsnü'l-muhâdere*, I-II, Beyrut, 1997.
- ———, *Nezmü'l-ikyân fi a'yânî'l-a'yân*, (thk. Filip Hittî), Beyrut, 1927.
- Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, I-VI, Ankara, 2001.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedri't-tâli bi mehâsini men kâne ba'del-karn es-Sâbi'*, I-II, Kahire, h.1348.
- Şevki Dayf, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, I-IX, Mısır, 1986.
- Şeyhî, Muhammed Efendî, *Vekâ'i'u'l-fuzelâ*, Çağrı Yayınevi, İstanbul, 1989.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn*, I-IV, (thk. Ahmed Hasan Besec, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye), Beyrut, 1998.
- Talâs, Muhammed Esad, *el-Keşşâf, 'an mahtûtâti hazâini kütübi'l-evkâf*, Bağdat, 1953.
- Taşköprüzâde, İsmâeddîn Ebu'l-Hayrât Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-se'âde*, I-III, Beyrut, 1984.
- ———, *Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi ed-devleti'l-Osmâniyye*, (thk. Ahmed Subhî Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- Turan Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlerle Çevirme Klavuzu*, Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965.
- Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, I-IV, Haydarâbâd, h. 1337-1339.
- Yâkût, b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I-VI, Beyrut, 1991.

- , *Mu'cemü'l-buldân*, I-V, Dâru Sadr, Beyrut, 1997.
- Yılmaz İbrahim, *İbnu'l-Hâcib Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi*, EAÜİFD. sy. 13 (1997), s. 482-492.
- Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l- matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, I-II, Mısır, 1928.
- , Yusuf, Esad Dâğır, *Mesâdiru' d-dirâsêti'l-edebiyye*, I-IV, Beyrut, 1983.
- Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, I-X, Mısır, h. 1306.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, (thk. Şu'ayb el-Arnâvut- Hüseyin el-Esed), I-XXV, 3. baskı, Beyrut, 1985.
- ———, *el-İber fî haberi men ğaber*, I-VI, Beyrut, 1985.
- ———, *Tezkiretu'l-huffâz*, I-IV, Haydarâbâd ed-Dekn, 1955.
- ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, İkinci baskı, Beyrut, 1972.
- Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut, 2001.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm, Kâmûs terâcim li eşher er-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrut, 1984.
- ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), 2. baaskı, Mısır, 1954.